

मंगल प्रभात

महात्मा गांधी

परंधाम प्रबन्धन पवनार

मंगल-प्रभात

महात्मा गांधी

अनुवादक

अप्पा पटवर्धन

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, असंग्रह ।
शरीर-श्रम, अस्वाद, सर्वत्र भय-वर्जन ॥
सर्वधर्मी समानत्व, स्वदेशी, स्पर्श-भावना ।
हीं एकादश सेवावीं नम्रत्वे व्रत-निश्चये ॥

प्रकाशक :

करुणा फुटाणे

परंधाम प्रकाशन (ग्रामसेवा मंडळ),

पवनार, जि. वर्धा ४४२१११

मुद्रक :

रणजित देसाई,

परंधाम मुद्रणालय (ग्रामसेवा मंडळ)

पवनार, जि. वर्धा - ४४२१११

‘मंगल-प्रभात’

येरोडें तुरुंगाचें गांधीजींनी 'येरोडें मंदिर' नांव पाडलें. तेथे त्यांना बाहेरचीं काही वर्तमानपत्रें वाचायला मिळत, आणि आश्रमातूनहि पत्रेंच पत्रें येत असत; तरीपण एकंदरीत त्यांनी हा निवृत्तीचा काळ सूत्रयज्ञ, चरख्याची भक्ति आणि गीतेचें मनन यांमध्येच व्यतीत केला असें म्हणण्यास हरकत नाही. याच मुदतीत साबरमती आश्रमाच्या जीवनामध्ये अधिक चैतन्य भरण्याची आवश्यकता आहे अशा अर्थाची मागणी, एकादोघा बंधूंनी केल्यावरून त्यांनी आश्रमवासियांना साप्ताहिक पत्रें (गुजराथीत) लिहिण्यास सुरुवात केली. कोणतेंहि कार्य सुरू केलें की मग तें नियमित झालेंच पाहिजे असा गांधीजींचा आग्रह असतो; तदनुसार दर मंगळवारीं सकाळच्या प्रार्थनेनंतर एक प्रवचन लिहून धाडण्याचा त्यांनी संकल्प केला. या संकल्पाचें प्रथम फळ म्हणजे आश्रमाच्या व्रतांचें त्यांनी केलेलें विवेचन होय. तें “व्रतविचार” या नांवाने प्रसिद्ध झालें.

नमुनेदार कैदी या नात्याने सरकारला सर्वतोपरी निश्चित करून सोडणाऱ्या गांधीजींनी तुरुंगातून स्वदेशीवर काहीहि न लिहिण्याचा निर्णय केला. त्यामुळे 'व्रतविचारा' मध्ये तेवढी एक गोष्ट राहून गेली होती. बाहेर आल्यानंतर त्यांनी स्वदेशी-व्रतावर एक लेख लिहून दिला. जो 'नवजीवन' मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. या आवृत्तीमध्ये तो लेख भरीला घातला असल्याने आश्रम-व्रतांचा विचार संपूर्ण झाला आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणे हीं प्रवचनें मंगळवारीं सकाळीं लिहिलीं जात असत, त्यावरून या प्रवचनसंग्रहाचें नांव 'मंगल-प्रभात' असेंच ठेवलें आहे. आपल्या राष्ट्रीय जीवनामध्ये निराशेच्या घोर निशेचें साम्राज्य पसरलें होतें अशा वेळीं ज्या व्रतांनी राष्ट्रीय जीवनामध्ये आशा, आत्मविश्वास, स्फूर्ति व धार्मिकता यांचें वातावरण उत्पन्न केलें, त्या व्रतांनीच अखेरीला एका अभिनव संस्कृतीची मंगल-प्रभात सुरू केलीं असें आपण मानल्यास त्यात जरा तरी अतिशयोक्ति आहे का?

- काका कालेलकर

अनुक्रमणिका

- १ सत्य
- २ अहिंसा
- ३ ब्रह्मचर्य
- ४ अस्वाद
- ५ अस्तेय
- ६ अपरिग्रह
- ७ अभय
- ८ अस्पृश्यता-निवारण
- ९ अंगमेहनत
- १० सर्वधर्म-समभाव - १
- ११ सर्वधर्म-समभाव - २
- १२ नम्रता
- १३ स्वदेशी
- १४ स्वदेशी-व्रत
- १५ व्रतांची आवश्यकता
- १६ परिशिष्ट - आश्रमाचीं व्रते

१. सत्य

२२-७-१९३०

सकाळच्या प्रार्थनेनंतर

आपल्या संस्थेचें मूळच सत्याच्या आग्रहामध्ये राहिलेलें आहे. म्हणून सत्यच प्रथम घेतो.

'सत्य' शब्द 'सत्' वरून आलेला आहे. सत् म्हणजे असणें. सत्य म्हणजे असण्याचा भाव. सत्याव्यतिरिक्त इतर कोणत्या वस्तूला अस्तित्वच नाही. परमेश्वराचें खरें नांवच 'सत्' म्हणजे 'सत्य' आहे. म्हणून परमेश्वर 'सत्य' आहे असें म्हणण्यापेक्षा 'सत्य' म्हणचेच परमेश्वरअसें म्हणणें अधिक उचित होय. आपलें राजकर्त्याखेरीज, सरदाराखेरीज, चालत नाही. त्यामुळे परमेश्वर हें नांव अधिक प्रचलित आहे व राहणारहि. पण विचार केला असता 'सत्' किंवा 'सत्य' हेंच खरें नांव होय व हेंच पूर्ण अर्थ सूचित करतें.

आणि जेथे सत्य आहे तेथे ज्ञान - शुद्ध ज्ञान - आहेच आहे. जेथे सत्य नाही तेथे शुद्ध ज्ञान शक्यच नाही. म्हणूनच ईश्वराच्या नांवाबरोबर चित् म्हणजे ज्ञान हा शब्दहि जोडलेला असतो. आणि जेथे सत्य ज्ञान आहे तेथे आनंदच असणार, शोक असावयाचाच नाही. आणि सत्य शाश्वत आहे त्या अर्थी आनंदहि शाश्वतच असणार. म्हणूनच आपण ईश्वराला सच्चिदानंद या नांवाने ओळखीत असतो.

या सत्याच्या आराधनेसाठीच आपलें जीवन. तत्प्रीत्यर्थच आपली प्रत्येक हालचाल. त्यासाठीच आपण प्रत्येक श्वासोच्छ्वास घ्यावयाचा. असें करण्यास शिकलो तर इतर सर्व नियम आपल्या सहजीं हातीं येतील व त्यांचें पालन सुलभ होऊन जाईल. सत्याविना कोणत्याहि नियमाचें शुद्ध पालन अशक्य आहे.

सामान्यतः सत्य याचा 'खरें बोलणें' एवढाच आपण अर्थ करीत असतो. परंतु येथे सत्य शब्द आपण व्यापक अर्थाने योजिलेला आहे. विचारात, वाणीत व आचरणात सत्याचें पालन हेंच खरें सत्य. या सत्याचें ज्याने संपूर्णपणें आकलन केलें त्याला जगात आणखी काही जाणावयाचें राहत नाही. कारण आपण वर पाहिलेंच की ज्ञानमात्र त्याच्यामध्ये सांठविलेलें आहे. त्यात ज्याचा समावेश नसेल तें सत्य

नव्हे, ज्ञान नव्हे; मग त्यातून खरा आनंद होणारच कोठून? एवढी ही कसोटी लावून पाहण्याचें आपण शिकून घेतलें की मग कोणतें कार्य करण्याजोगे आहे व कोणतें त्याज्य आहे, काय पहावें व काय पाहू नये, काय वाचावें व काय वाचू नये, हें आपल्या चटकन् लक्षात येत जाईल. पण परिसासारखें असलेलें व कामधेनुसमान असें हें सत्य आपल्या हातीं कसें लागावें? भगवंतांनी याचें उत्तर दिलें आहे. अभ्यासाने व वैराग्याने. सत्याविषयीची तळमळ म्हणजेच अभ्यास; सत्याखेरीजच्या इतर सर्व वस्तूंबद्दल आत्यंतिक उदासीनता म्हणजेच वैराग्य.

असें असताहि एकाचें सत्य तेंच दुसऱ्याच्या दृष्टीने असत्य असें आपल्याला पदोपदीं आढळेल. परंतु त्यामध्ये घाबरून जाण्याचें बिलकुल कारण नाही. जेथे शुद्ध प्रयत्न आहे, तेथे भिन्न भिन्न वाटणारी सर्व सत्यें हीं एकाच झाडाच्या निरनिराळ्या दिसणाऱ्या पानांप्रमाणे होत. परमेश्वरसुद्धा प्रत्येक मनुष्याला निरनिराळा दिसत नाही का? तरीपण तो एकच आहे असें आपल्याला माहीत आहे. पण सत्य हा शब्दच परमेश्वरवाचक आहे. म्हणून ज्याला जें सत्य वाटतें तदनुसार त्याने वागावें यात दोष नाही, एवढेंच नव्हे तर तेंच कर्तव्य होय. मग तसें करण्यात चूक होत असली तरी ती सुधारली जावयाचीच आहे. कारण की सत्याच्या शोधाच्या पाठीशी तपश्चर्या असणार, म्हणजेच स्वतः दुःख सहन करावयाचें असणार. त्याच्याखातर मरायचें असणार. अर्थात् त्यामध्ये स्वार्थाचा किंचित् वाससुद्धा नसणार. अशा तऱ्हेने निःस्वार्थ शोध करीत असता शेवटपर्यंत कोणी आडमार्गाने गेला असें आजमितीपर्यंत घडलेलें नाही. वाट सोडून निघाला की ठेंच लागलीच; की परत तो सरळ रस्त्याला येऊन मिळालाच.

म्हणूनच सत्याची आराधना हीच भक्ति; आणि भक्ति म्हणजे तर “शिराचिये साटी” मिळणारा जिन्नस आहे. किंवा तो ‘हरीचा मार्ग’* असल्यामुळे त्यामध्ये भिन्नेपणाला जागाच नाही. त्यात अपयश म्हणून काही वस्तुच नाही. हा ‘मरून अमर होण्याचा’ मंत्र आहे.

पण आता आपण अहिंसेच्या अगदी काठाशीच येऊन पोचलो. तिचा विचार येत्या आठवड्याला करू.

या प्रसंगीं हरिश्चंद्र, प्रल्हाद, रामचंद्र, इमाम, हसन-हुसेन, ख्रिस्ती संत इत्यादींचें दृष्टांत विचारात घेण्यासारखे आहेत. हा जप पुढच्या आठवड्यापर्यंत सर्व जण, बालक व प्रौढ, स्त्रिया व पुरुष; चालता-

बसता, खाता-पिता, खेळता-फिरता, सर्व काही करतांना करीत राहतील व तो करीत-करीतच निर्दोष निद्रा मिळवितील तर काय मौज होईल! हा सत्यरूपी परमेश्वर माझ्याबाबतीत रत्नचिंतामणि ठरला आहे; तसाच तो आपल्या सर्वांच्याहि बाबतीत ठरो.

*हरीनो मारग छे शुरानो, नहीं कायरनुं काम जोने.

- संत प्रीतम

(हरीचा मार्ग असे शूराचा, नच भित्र्याचें काम तिथे.)

* * *

२. अहिंसा

ता. २९-७-१९३०

मंगल-प्रभात

सत्याचा, अहिंसेचा मार्ग जितका सरळ तितकाच बिकट आहे; तरवारीच्या धारेवर चालण्यासारखा आहे. डोंबारी ज्या दोरीवरून सरळ नजर ठेवून चालत जातो, त्या दोरीपेक्षाहि सत्य-अहिंसेची दोरी बारीक आहे. जराशी गफलत झाली की आपण खाली कोसळलोच. प्रतिक्षणीं साधना केल्यानेच त्याचें दर्शन घडणार.

पण सत्याचें संपूर्ण दर्शन तर या देहीं अशक्य आहे. त्याची फक्त कल्पनाच करता येणार. क्षणभंगुर देहामार्फत शाश्वत धर्माचा साक्षात्कार होणें अशक्य होय. अर्थात् अखेरीस श्रद्धेचा आश्रय हा करावाच लागतो.

यावरूनच जिज्ञासूने अहिंसेचा शोध लावला. “माझ्या मार्गात ज्या अडचणी येतील त्या मी सहन कराव्या कीं त्यांच्या निमित्ताने जें जें नष्ट करावें लागेल तें करीत जावें व आपला मार्ग कापीत जावा?” असा प्रश्न जिज्ञासूच्या पुढे उभा राहिला. नाश करीत गेल्यास आपण मार्ग कापीत नाही, तर होतो तेथेच राहतो असें त्याला कळून आलें. संकटें सहन करीत गेला तर त्याची प्रगति होते. पहिलें नाश करता क्षणींच त्याला आढळून आलें की, आपण ज्या सत्याचा शोध करीत आहो तें सत्य बाहेर नसून अंतरातच आहे. अर्थात् तो जसजसा नाश करीत जाईल तसतसा मागे पडत जाणार, सत्य बाजूला पडत जाणार.

आपल्याला चोर उपद्रव देतात. त्यांचें निवारण करण्यासाठी त्यांचें पारिपत्य केलें. तेवढ्या क्षणापुरते तें पळून तर गेले खरे, पण दुसऱ्या ठिकाणीं त्यांनी दरोडा घातला. पण दुसरें ठिकाण झालें तरी आपलेंच. याचा अर्थ असा की आपण अंधाच्या गल्लीत येऊन सांपडलो. चोराचा उपद्रव वाढतच चालला. कारण तो तर चोरी हा आपला धंदाच करून बसला. आपल्या लक्षात आलें की यापेक्षा चोराचा उपद्रव सहन करून घ्यावा तें बरें; तसें केल्याने चोराला समज येईल. एवढें सहन केल्याने आपल्या लक्षात आलें की चोर झाले तरी आपल्याहून निराळें नाहीत; आपले तर सर्वच आप्तेष्ट आहेत, मित्र आहेत; त्यांचें पारिपत्य कसलें करावयाचें?

पण उपद्रव सहन करीत गेलो म्हणजे भागलें असेंहि नाही. त्यापासून भ्याडपणा उद्धवण्याचा संभाव आहे. यावरून आपलें आणखी विशेष कर्तव्य आपल्याला दिसून आलें. चोर हे जर आपलीं भावंडें तर त्यांच्याहि मनामध्ये तशी भावना उत्पन्न केली पाहिजे. म्हणजेच आपण त्यांना आपलेसं करण्याचे उपाय शोधून काढण्याची तसदी घेतल्याखेरीज गत्यंतर नाही. हाच अहिंसेचा मार्ग. यामध्ये उत्तरोत्तर दुःख ओढवून घेण्याचाच प्रश्न असतो; अमर्याद सहनशीलताच शिकावयाची असते. आणि जर तेवढें साधलें तर अखेरीस चोर साव बनतो; व आपल्याला सत्याचें अधिक स्पष्ट दर्शन होतें. अशा तऱ्हेने आपण जगाला आपले मित्र बनविण्यास शिकत असतो; ईश्वराचा, सत्याचा महिमा आपल्याला अधिक चांगल्या तऱ्हेने कळून येतो; संकटांचा भार उचलावा लागत असला तरीहि शांति-सुख वाढतच जाते. आपल्यामध्ये साहस किंवा हिंमत वाढते. शाश्वत-अशाश्वतांमधील भेद आपल्याला अधिक चांगल्या तऱ्हेने कळतो; अभिमान गळतो, नम्रता वाढते, परिग्रह आपोआपच झडत जातो; आणि देहामध्ये सांठून राहिलेला मळ प्रत्यही कमी कमी होत जातो.

ही अहिंसा म्हणजे आज आपण जी स्थूल अहिंसा पाहतो ती नव्हे. कोणालाहि मारावयाचें नाही हें झालेंच; परंतु प्रत्येक कुविचार म्हणजे हिंसा होय. उतावळेपणा म्हणजे हिंसा; मिथ्या भाषण म्हणजे हिंसा; द्वेष हिंसा होय; कोणाचें वाईट चिंतणें म्हणजेसुद्धा हिंसाच. ज्याची लोकांना जरूर आहे तें आपल्या ताब्यात ठेवणें ही सुद्धा हिंसाच आहे. पण आपण खातो तें जगाला पाहिजेच असतें. आपण उभें रहावें तेथे शेंकडों सूक्ष्म जंतु असतात व ते चिरडले जातात. ही जागा त्यांची आहे. तर मग काय आत्महत्या करावयाची? तिकडूनहि पार पडता येत नाही. देहाला कवटाळण्याची वासना मनाने निःशेष सोडावी तेव्हाच देह शेवटीं आपल्याला सोडील. ही निर्मोह अवस्था म्हणजेच सत्यनारायण. त्याचा साक्षात्कार उतावीळ बनून साधता यावयाचा नाही. देह हा आपला नव्हे, आपल्या हातीं मिळालेली ती ठेव आहे, असें मानून त्याचा होईल तो उपयोग करावा आणि आपला मार्ग कापीत जावा.

मला लिहायचें होतें सोपें, लिहिलें गेलें कठिण. तरीहि ज्याने अहिंसेचा थोडा तरी विचार केला आहे त्याला समजायला कठिण जाऊ नये.

एवढें मात्र सर्वानी लक्षात घ्यावें : अहिंसेविना सत्याचा शोध अशक्य आहे. अहिंसा व सत्य हीं एकमेकांशी इतकीं जखडलेलीं आहेत की जशा काही नाण्याच्या दोन बाजू; किंवा गुळगुळीत चकतीच्या दोन्ही बाजू. त्यांपैकी सुलटी कोणती आणि उलटी कोणती? तरीपण अहिंसेला आपण साधन म्हणावें व सत्याला साध्य. साधन आपल्या हातातील गोष्ट आहे; म्हणून अहिंसा परम-धर्म झाली. सत्य म्हणजे तर परमेश्वर. साधनाची काळजी घेतली तर कधी काळीं तरी साध्याचें दर्शन घडेलच. एवढी प्रचीति पटली की जग जिंकलें. आपल्या मार्गात वाटेल तीं संकटें येवोत, बाह्यतः पाहता आपल्याला वाटेल तितकें अपयश येतेंसें दिसलें तरीहि आपण विश्वास न सोडता एकच मंत्र जपत असावें. तो हा :- सत्य आहे,. तेंच एक आहे. सत्य हाच परमेश्वर. त्याचा साक्षात्कार करण्याचा एकच मार्ग, एकच साधन म्हणजे अहिंसा. त्याच्याकडे कालत्रयीं पाठ फिरविणार नाही. ज्या सत्यरूप परमेश्वराच्या नांवाने ही प्रतिज्ञा केली आहे, तोच परमेश्वर तिचें पालन करण्याचें बळ देवो.

* * *

३. ब्रह्मचर्य

५-८-१९३०

मंगल-प्रभात

आपल्या व्रतांपैकी तिसरें व्रत ब्रह्मचर्याचें आहे. खरें पाहिलें असता इतर सर्व व्रतें एका सत्याच्या व्रतामधून उत्पन्न झालीं आहेत, व त्याच्यासाठीच त्यांचें अस्तित्व आहे. जो मनुष्य सत्यालाच वाहिलेला आहे, त्याचीच उपासना करीत आहे, त्याने दुसऱ्या कोणत्याहि वस्तूची आराधना केल्यास तो व्यभिचारी ठरणार; तर मग विकाराची आराधना त्याला शक्यच कशी असणार? ज्याच्या एकूण एक हालचाली सत्याच्या दर्शनासाठी योजिलेल्या आहेत, तो प्रजोत्पत्तीच्या किंवा गृहप्रपंच चालविण्याच्या कार्यामध्ये पडू शकेल तरी कसा? भोगविलासांनी कोणाला सत्याची प्राप्ति झाल्याचा आजमितीपर्यंत आपल्यापाशी एकहि दाखला नाही.

अथवा अहिंसेच्या पालनाची गोष्ट घेतली तरी तिचें पूर्ण पालन ब्रह्मचर्याखेरीज अशक्य आहे. अहिंसा म्हणजे सर्वव्यापी प्रेम. पुरुषाने एका स्त्रीला किंवा स्त्रीने एका पुरुषाला आपलें प्रेम देऊन टाकलें की मग इतरांसाठी त्याच्यापाशी काय उरणार? त्याचा अर्थच असा की “आपण दोघे प्रथम, बाकीचीं सर्व मागाहून” पतिव्रता स्त्री पतीसाठी आणि पत्नीव्रत पुरुष पत्नीसाठी सर्वस्वाचा होम करण्यास तयार असणार. अर्थात् त्यांच्याकडून सर्वव्यापी प्रेमाचें पालन होणें शक्यच नाही हें स्पष्ट आहे. अखिल सृष्टीला आपलें कुटुंब बनविणें हें त्यांच्याकडून घडण्यासारखेंच नाही. कारण की त्यांच्यापाशी ‘स्वतःचें’ मागलेलें असें एक कुटुंब हजर आहे, किंवा होऊ घातलेलें आहे. या संकुचित कुटुंबाची वाढ होईल त्या मानाने सर्वव्यापी प्रेमामध्ये विक्षेप होणार. असें प्रत्यक्ष घडत असलेलें आपल्याला सर्व जगभर दिसतच आहे. म्हणून अहिंसा-व्रताचें पालन करणाराला विवाह शक्य नाही; विवाह-बाह्य विकाराविषयी तर बोलायचेंच काय?

मग जीं विवाह करून चुकलीं आहेत त्यांचें काय? त्यांना सत्य कधी काळीं सांपडावयाचेंच नाही कीं काय? तीं कधीच सर्वार्पण करू शकणार नाहीत काय? आपण त्यांच्यासाठीही मार्ग काढलेलाच आहे. विवाहितांनी अविवाहितांसारखें बनून जावें. याबाबतीत याच्यासारखी सुंदर स्थिति मी दुसरी

कोणतीही अनुभविलेली नाही. या स्थितीचा रस ज्याने चाखला असेल तोच याची साक्ष देऊ शकेल. आजमितीला तर या प्रयोगाची सफलता सिद्ध होऊन चुकली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. विवाहित पति-पत्नी एकमेकांना भाऊ-बहिणीप्रमाणे मानू लागलीं की सर्व तऱ्हेच्या तापत्रयांतून तीं मुक्त झालीं. जगातील प्रत्येक स्त्री आपली भगिनी आहे, आई आहे, कन्या आहे, हा विचारच माणसाला एकदम उच्च स्थितीप्रत नेणारा, बंधनातून मुक्ति देणारा होऊन जातो, यात पतिपत्नीचें नुकसान कसलेंच होत नाही; उलट तीं आपल्या भांडवलाची वृद्धिच करतात, आपल्या कुटुंबाचा विस्तार करतात, विकाररूपी मळ काढून टाकल्याने प्रेमाचीहि वाढच करतात. विकाराचा लोप झाल्यामुळे एकमेकांची सेवासुद्धा अधिक चांगल्या तऱ्हेने होऊ शकते. एकमेकांमध्ये धुसफुशीचे प्रसंग कमी येतात. प्रेम जेथे स्वार्थी, संकुचित असतें तेथेच धुसफुशीला अधिक सवड मिळते.

वरील मुख्य विचार केला व तो हृदयामध्ये ठसला, की मग ब्रह्मचर्यापासून होणाऱ्या शारीरिक लाभांचें, वीर्यलाभ इत्यादींचें महत्त्व त्या मानाने फारच अल्प वाटू लागतें. जाणूनबुजून भोगविलासाखातर वीर्यहानि करणें व शरीराला खंगवून टाकणें हा केवढा मूर्खपणा म्हटला पाहिजे? वीर्याचा उपयोग उभयतांची शारीरिक व मानसिक शक्ति वाढविण्यासाठी आहे. त्याचा विषयभोगार्थ उपयोग करणें हा त्याचा अत्यंत दुरुपयोग होय; व म्हणूनच त्यापासून अनेक रोगहि उद्भवत असतात.

असलें ब्रह्मचर्य कायावाचामनेंकरून पाळावयाचें असतें. हरएक व्रताचें असेंच आहे. जो शरीर तेवढें ताब्यात ठेवतो पण मनाने विकारांचें पोषण करीतच राहतो तो मूढ मिथ्याचारी होय असें आपण गीतेमध्ये* पाहिलें आहे. सर्वांना याचा अनुभवहि असतो. मनाला विकारी राहू द्यायचें आणि शरीराला मात्र दाबण्याचा प्रयत्न करायचा, यापासून हानिच होणार, जिकडे मन गेलें तिकडे अखेरीला शरीरहि खेंचलें गेल्याखेरीज रहावयाचेंच नाही. येथे एक फरक मात्र लक्षात घेण्याची आवश्यकता आहे. मनाला विकारवश होऊ देणें निराळें, आणि मन आपण होऊन आपल्या इच्छेविरुद्ध बलात्काराने विकारी होणें, किंवा वारंवार होत राहणें, हें निराळे. मनाच्या या विकारवशतेला आपण सहायभूत होत नसलो म्हणजे अखेरीस आपला विजयच आहे. शरीर आपल्या ताब्यात राहतें, मन नाही राहत, असा आपल्याला क्षणोक्षणीं अनुभव येतो. म्हणून शरीराला तरी चटकन् कऱ्यात आणून, मनाला कऱ्यात आणण्याचा नित्य प्रयत्न करीत आसावें, म्हणजे आपण आपलें कर्तव्य केल्याप्रमाणे होईल. परंतु आपण मनाचे ताबेदार

झालो की शरीर आणि मन यांचा बेबनाव झाला व मिथ्याचाराला सुरुवात झाली असें समजावे. जोपर्यंत आपण मनोविकार दाबण्याचा प्रयत्न करीत आहो तोपर्यंत शरीर व मन दोन्ही एकाच दिशेकडे वळलेली आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

या ब्रह्मचर्याचें पालन फार बिकट, जवळजवळ अशक्य आहे अशी सर्वसाधारण समजूत असते. याच्या कारणांचा शोध करता असें दिसून येतें की ब्रह्मचर्याचा संकुचित अर्थ करण्यात आला आहे. जननेंद्रिय-विकाराचा निरोध म्हणजेच ब्रह्मचर्याचें पालन अशी समजूत होऊन बसली आहे. मला तर असें वाटतें की ही व्याख्या चुकीची व अपूर्ण आहे. यच्चयावत् विषयांचा निरोध म्हणजेच ब्रह्मचर्य होय. जो इतर सर्व इंद्रियांना वाटेल तिकडे भटकू देऊन एका इंद्रियाला तेवढें अडवून धरण्याचा प्रयत्न करतो तो निष्फळ प्रयत्न करीत आहे यात संशय कसला? कानांनी विकारोत्तेजक गोष्टी एकाव्याच्या, डोळ्यांनी विकार उत्पन्न करणाऱ्या वस्तु पहावयाच्या, जिभेने विकारोत्तेजक पदार्थ चाखावयाचे, हाताने विकारोत्पादक वस्तूंना स्पर्श करावयाचा, आणि इतकें करून जननेंद्रिय दाबून ठेवण्याचा प्रयत्न करावयाचा म्हणजे आगीत हात घालावयाचा, मात्र तो पोळू नये अशी इच्छा करावयाची, अशातला प्रकार झाला. म्हणून जो जननेंद्रियाचा संयम करण्याचा निश्चय करतो त्याने एकूण एक इंद्रियांचा, त्यांच्या त्यांच्या विकारांपासून संयम करण्याचा निश्चय केलेला असलाच पाहिजे. मला वारंवार वाटत असतें की ब्रह्मचर्याच्या संकुचित व्याख्येमुळे नुकसान झालेलें आहे. माझा असा दृढ अभिप्राय आहे, आणि अनुभवहि आहे की जर आपण सर्व इंद्रियांना एकदमच आहारीं आणण्याचा सराव पाडीत गेलो तर जननेंद्रियाला ताब्यात आणण्याच्या प्रयत्नात त्वरित सफलता मिळते. यामध्ये मुख्य प्रश्न स्वादेन्द्रियाचा आहे, आणि म्हणूनच त्याच्या संयमाला आपण स्वतंत्र स्थान दिलें आहे. त्याच्या पुढे विचार करू.

ब्रह्मचर्याचा मूळ अर्थ सर्वांनी लक्षात ठेवावा. ब्रह्मचर्य म्हणजे ब्रह्माच्या -सत्याच्या - शोधार्थ चर्या म्हणजे तत्संबंधी आचरण. या मूळ अर्थातून सर्वेन्द्रिय-संयम हा विशेष अर्थ निघतो; 'केवळ जननेंद्रियाचा संयम' असला अपुरा अर्थ तर आपण विसरूनच जावा.

* अध्याय ३ श्लोक ६

४. अस्वाद

१२-८-१९३०

मंगल-प्रभात

ब्रह्मचर्याशी अगदी निकटचा संबंध असलेले असें हें व्रत आहे. माझा असा अनुभव आहे की हें व्रत हस्तगत झालें तर ब्रह्मचर्य, म्हणजे जननेंद्रिय-संयम अगदी सुलभ होऊन जाईल. पण सामान्यपणें याची व्रतांमध्ये स्वतंत्रपणें गणना होत नसते. स्वादाला मोठमोठे मुनिवरहि जिंकू शकले नाहीत, म्हणूनच त्याला स्वतंत्र स्थान मिळालें नाही. हा केवळ माझा तर्क आहे. तो बरोबर असो किंवा चुकीचा असो; आपण तरी त्याला स्वतंत्र स्थान दिलेले आहे. त्याअर्थी त्याचा विचार स्वतंत्रपणें करणें उचित होय.

अस्वाद म्हणजे स्वाद न घेणें. स्वाद म्हणजे रुचि. ज्याप्रमाणे औषध घेते वेळीं आपण तें स्वादिष्ट आहे किंवा कसें याचा विचार न करता शरीराला त्याची जरूर आहे असें समजून ठराविक प्रमाणात खातो, त्याचप्रमाणे अन्नाविषयी समजावें. अन्न म्हणजे एकूण एक खाद्य पदार्थ. अर्थात् दूध, फळें इत्यादिहि अन्नामध्ये आलीं. औषध ज्याप्रमाणे कमी प्रमाणात घेतलें तर परिणाम करीत नाही, किंवा थोडा करतें. आणि प्रमाणाबाहेर घेतलें तर हानि करतें, तसेंच अन्नाचेहि आहे. म्हणून कोणतीहि वस्तु तिची रुचि घेण्यासाठी चाखणें हा या व्रताचा भंग होय. रुचकर वाटणारी वस्तु प्रमाणाबाहेर खाणें हा तर उघडच भंग आहे. यावरून लक्षात येईल की एखाद्या जिनसाची चव वाढविण्यासाठी किंवा बदलण्यासाठी किंवा वाईट चव मोडण्यासाठी त्या जिनसात मीठ घालणें हाहि व्रताचा भंग होय. परंतु अन्नामध्ये अमुक एका प्रमाणात मीठ घालणें आवश्यक आहे असें आपल्याला माहीत असेल व तदनुसार त्यामध्ये आपण मीठ घालीत असू तर तो व्रत भंग होत नाही. शरीरपोषणासाठी आवश्यकता नसताहि मनाला फसविण्यासाठी आवश्यकतेचें आरोपण करून अमुक वस्तु अन्नात घालणें म्हणजे तर मिथ्याचारच होतो म्हटलें पाहिजे.

या पद्धतीने विचार केल्यास आपल्याला दिसून येईल की आपण खातो पितो त्यामध्ये अशा अनेक वस्तु आहेत की त्या आवश्यक नसल्यामुळे त्याज्य ठरतात आणि अशा तऱ्हेने असंख्य वस्तूंचा त्याग ज्याच्या बाबतीत स्वाभाविक होऊन जाईल त्याचे एकंदर विकार शांत होतील. 'एक तोलडी तेर वानां

मागे छे' (एक मडकी तेरा जिन्नस मागते.), 'पेट करावे वेठ' (पोटासाठी वेठ), 'पेट वाजां वगडावे' (पोट वाजंत्रें वाजवायला लावतें), या सर्व म्हणींमध्ये खूप अर्थ भरलेला आहे. या विषयाकडे इतकें कमी लक्ष दिलें गेलें आहे की व्रताच्या दृष्टीने अन्नाची निवड करणें जवळ जवळ अशक्य होऊन बसलें आहे. शिवाय लहानपणापासूनच आईबाप खोट्या प्रेमाला बळी पडून अनेक प्रकारचे जिह्वा-विलास करवून शरीर बिघडवून टाकतात आणि जिभेला कुत्रीसारखी (ताळतंत्र सुटलेली) करून सोडतात. त्याचा परिणाम असा होतो की वाढती पिढी शरीराने रोगट व रुचीच्या बाबतीत अतिशय बिघडून गेलेली अशी दिसून येते. याचे कटु परिणाम पावलोंपावली आपल्या अनुभवाला येतात. अनेक खर्चात आपण पडतो, वैद्य-डॉक्टरांच्या मागे लागतो आणि शरीर व इंद्रियें आपल्या कर्त्यात ठेवण्याऐवजी उलट त्यांचेच गुलाम बनून जाऊन पंगुवत् आयुष्य कंठीतो. एका अनुभवी वैद्याने म्हटलें आहे की संबंध जगात आपल्याला एकहि निरोगी मनुष्य आढळलेला नाही. थोडासाहि स्वाद घडला की त्या क्षणींच शरीर भ्रष्ट झालें आणि त्या क्षणापासूनच शरीराच्या बाबतीत उपवासाची आवश्यकता उत्पन्न झाली असें समजावें.

या विचारपद्धतीमुळे कोणी घाबरून जाण्याचें कारण नाही. अस्वादव्रताचा बिकटपणा पाहून तें सोडून देण्याचेंहि कारण नाही. आपण कोणतेंहि एक व्रत घेतलें म्हणजे त्या वेळेपासूनच त्याचें संपूर्णपणें पालन करू लागलो असा अर्थ नव्हे. व्रत घेणें म्हणजे त्याचें संपूर्ण पालन करण्याचा प्रामाणिक, दृढ प्रयत्न काया-वाचा-मनेंकरून मरेपर्यंत करणें. अमुक एक व्रत कठिण आहे म्हणून त्याची व्याख्याच ढिली करू नये. कारण तसें करण्यामध्ये आत्मवंचना आहे. आपल्या सोयीखातर आदर्शालाच खाली ओढण्यामध्ये खोडसाळपणा आहे, आपलें पतन आहे. आदर्श स्वतंत्रपणें नक्की करावा व मग तो कितीहि कठिण असला तरी त्याच्यापर्यंत पोचण्याचा, प्राण गेला तरी पण, प्रयत्न करीत राहावें हाच परम अर्थ होय - पुरुषार्थ होय. (पुरुष शब्दाचा अर्थ केवळ नर असा न करता मूळ अर्थ घ्यावयाचा आहे. पुरामध्ये म्हणजे शरीरामध्ये वास करतो तो पुरुष. अशा तऱ्हेने अर्थ लावला म्हणजे पुरुष याचा उपयोग नर-नारी उभयतांसाठीहि करता येतो.) जो पुरुष महाव्रतांचें संपूर्णपणें व तिन्हीं काळीं पालन करण्यास समर्थ आहे त्याला इहलोकीं काही करावयाचें राहत नाही; तो भगवान् होय. तो मुक्त आहे. आपण तर अल्प, मुमुक्षु, जिज्ञासु, सत्याचा आग्रह धरणारे, त्याचा शोध करीत असलेले प्राणी आहो. म्हणून आपलें काम गीता म्हणते त्याप्रमाणे धीमे धीमे, पण अतंद्रित राहून, प्रयत्न करीत जाणें हेंच होय.

असें करीत गेल्यास कधी काळीं आपण प्रभूच्या कृपेला लायक बनू व त्या वेळीं आपले सर्व रस जळून जातील.

अस्वाद व्रताचें महत्त्व आपल्याला पटलें असेल तर आपण त्याचें पालन करण्याच्या प्रयत्नाला नव्या जोमाने लागलें पाहिजे. त्यासाठी चोवीसहि तास खाण्याचेच विचार करीत बसण्याची आवश्यकता नसते. केवळ सावधगिरीची, जागरूकतेची, अत्यंत आवश्यकता असते. असें करीत गेल्याने थोडक्याच काळात आपण स्वाद कोठे घेत असतो आणि कोठे शरीराच्या पोषणासाठी खात असतो हें समजत जाईल. हें समजू लागल्यावर आपण दृढतापूर्वक स्वाद कमी करीत जावें. या दृष्टीने विचार केल्यास एकत्र स्वयंपाक - मात्र तो अस्वादवृत्तीने करण्यात येत असला पाहिजे - हा फार उपयोगी होतो. तेथे आपल्याला रोज आज काय खावें किंवा रांधावें, याचा विचार करीत बसावें लागत नाही. पण जें तयार करण्यात आलें असेल व जें आपल्याला त्याज्य नसेल तें ईश्वराचा प्रसाद समजून, मनातूनहि त्याचे दोष न काढता, संतोषपूर्वक, शरीराला आवश्यक असेल तेवढें खाऊन उठावें. जो असें करतो त्याच्याकडून अस्वादव्रताचें पालन सहजीच घडतें, एकत्र स्वयंपाकाचे कर्ते आपला भार हलका करतात, आपल्या व्रतांचे ते रखवालदार बनतात. स्वयंपाक्यांनी जेवणारांना चवदार जेवण घालण्याच्या दृष्टीने कोणताहि पदार्थ बनवू नये; केवळ संघाच्या घटकांच्या शरीरपोषणार्थच स्वयंपाकाची सिद्धता करावी. खरें पाहता आदर्श स्थितीमध्ये विस्तवाची जरूरी कमीत कमी पडावी, किंवा मुळीच पडू नये. सूर्यरूपी महान् अग्नि ज्या वस्तु शिजवितो त्यांतूनच आपल्या खाद्याची निवड व्हावी. आणि या दृष्टीने विचार केल्यास मनुष्यप्राणी केवळ फलाहारी आहे असें सिद्ध होतें. पण इतक्या खोलात शिरण्याची येथे आवश्यकता नाही. येथे तर अस्वादव्रत म्हणजे काय, त्यात कोणकोणत्या अडचणी आहेत किंवा नाहीत, तसेंच ब्रह्मचर्य-पालनाशी त्याचा किती निकटचा संबंध आहे तेवढ्याचाच विचार करावयाचा होता. एवढें मनात ठसल्यानंतर सर्वांनी यथाशक्ति या व्रतात सिद्धि मिळविण्याचा शुभ प्रयत्न करावा.

* * *

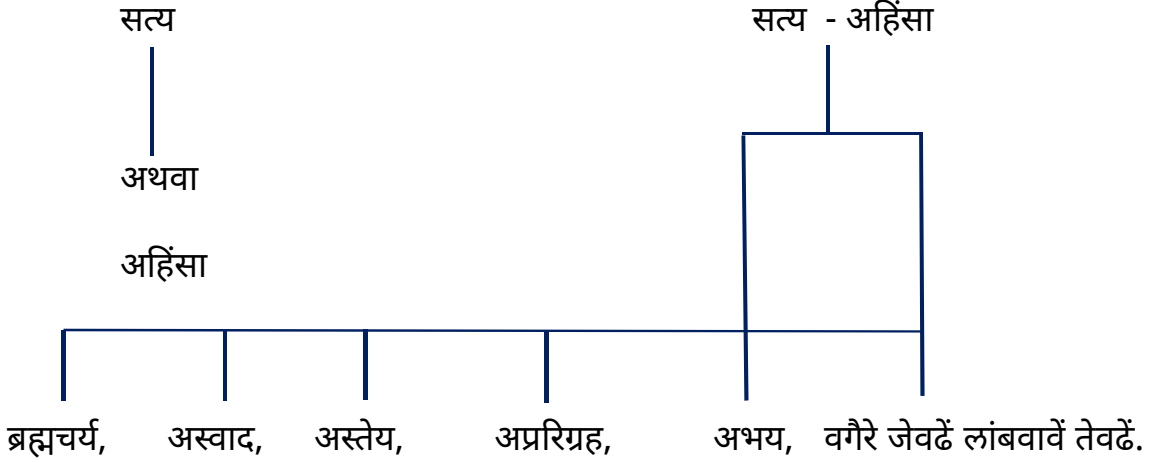

५. अस्तेय

१९-८-१९३०

मंगल-प्रभात

आता आपण अस्तेयाकडे वळू या. खोल विचार केल्यास आपल्या लक्षात येईल की सर्व व्रतें सत्य व अहिंसेमध्येच किंवा सत्यामध्येच अंतर्भूत आहेत. तें अशा तऱ्हेने दाखविता येईल :-

सत्यातून अहिंसा काढावी अथवा सत्य-अहिंसा ही जोडी समजावी. दोन्ही एकच; तरीपण माझ्या मनाचा कल पहिल्या गोष्टीकडे आहे. शिवाय अखेरची स्थिति तर जोडीच्या, द्वंद्याच्या पलीकडची आहे. परम सत्य दुसऱ्या कशाच्या आश्रयाखेरीज उभें राहू शकतें. सत्य साध्य आहे, अहिंसा साधन आहे. अहिंसा म्हणजे काय तें आपल्याला कळू शकतें, पण पालन कठिण आहे. सत्य आपल्याला अंशतःच कळतें; संपूर्ण ज्ञान देहधान्याला कठिण आहे, तसें अहिंसेचें संपूर्ण पालनहि देहधान्याला कठिण आहे.

अस्तेय म्हणजे चोरी न करणें. जो चोरी करतो त्याला सत्य कळतें किंवा प्रेमधर्माचें त्याच्याकडून पालन होतें असें कोणीच म्हणू शकणार नाही. तरीहि असें खरें की चोरीचा दोष आपण सर्वच थोड्याबहुत अंशीं जाणता अजाणता करीत असतो. परक्याची वस्तु त्याच्या परवानगीशिवाय घेणें ही तर चोरी खरीच. पण स्वतःची समजली जाणारी वस्तुहि मनुष्य चोरू शकतो. जसें, बापाने आपल्या मुलाच्या न कळत, त्यांना कळू नये अशा हेतूने, गुपचुप काही खावें. आश्रमाचें कोठार हें आपलें सर्वांचें आहे असें म्हणता येईल. पण त्यांतून जो कोणी गुपचुप गुळाचा बारका खडाहि तोंडात टाकील तो चोर

होय. एक मुलगा दुसऱ्याची लेखणी घेतो म्हणजे चोरीच करतो. त्याने ती घेतली हें त्या दुसऱ्या इसमाला माहीत असेना कां पण कसलीहि वस्तु त्याच्या परवानगीशिवाय घेणें म्हणजे सुद्धा चोरीच होय. वस्तूला कोणी मालक नाही, असें म्हणून ती घेण्यामध्ये चोरी होते. म्हणजे आपल्याला रस्त्यात सांपडलेल्या वस्तूवर आपली मालकी नाही, तर त्या प्रदेशाचा राजा किंवा जें सरकार असेल त्याचीच होय. आश्रमाच्या जवळपास कोणतीहि वस्तु सांपडली तर ती आश्रमाच्या व्यवस्थापकाकडे दिली पाहिजे. व्यवस्थापक, जर ती आश्रमाची नसेल तर शिपायाच्या स्वाधीन करील.

येथपर्यंतचें समजायला त्या मानाने सोपें आहे. पण अस्तेयव्रताची मजल याच्या पुष्कळ पुढे जाते. कोणती एखादी वस्तु घेण्याची आपल्याला आवश्यकता नाही असें असता ती ज्याच्या ताब्यात असेल त्याच्यापासून, त्याची परवानगी घेऊन कां होईना, घेणें म्हणजे चोरी होय. अनावश्यक अशी एकहि वस्तु घेता कामा नये. असली चोरी जगात अधिकात अधिक खाण्याच्या पदार्थांची घडत असते. मला अमुक प्रकारच्या फळांची जरूर नाही, तरीहि मी तीं खाल्लीं, किंवा जरूरीहून अधिक खाल्लीं की ती चोरी झाली. खरोखरी आपली गरज केवढी आहे तें आपल्याला कळत नाही, किंवा आपण बहुतेक सर्वच जण आपली गरज असली पाहिजे त्याहून अधिक फुगवून ठेवतो, म्हणजेच आपण अजाणता चोर बनत असतो. विचार केला असता आपल्याला आढळून येईल की आपल्या पुष्कळशा गरजांना आपण संक्षेप देऊ शकतो. अस्तेयव्रताचें पालन करणारा इसम उत्तरोत्तर आपल्या गरजा कमी करीत जाईल. या जगातील पुष्कळसें दारिद्र्य अस्तेयाच्या भंगामुळे उत्पन्न झालेलें आहे.

वर दर्शविलेल्या या सर्व बाह्य किंवा शारीरिक चोऱ्या म्हणता येतील. याहून सूक्ष्म व आत्म्याला खाली पाडणारी किंवा राखणारी चोरी म्हणजे मानसिक चोरी होय. मनाने आपण कोणाची वस्तु मिळविण्याची इच्छा केली किंवा नजरेने जरी ती उष्टावली तरी ती चोरीच होय. मोठ्या माणसांना काय किंवा मुलांना काय, एखादी चांगली वस्तु पाहून ती हवीशी वाटणें म्हणजे मानसिक चोरी होय. उपवास करणारा मनुष्य शरीराने खात नाही खरा, पण दुसऱ्याला जेवतांना पाहून मनाने स्वादाचें सेवन करीत असेल तर त्याने चोरीच केली व आपला उपवास मोडला. जो मनुष्य उपवास चालू असल्या अवधीत, पारण्याच्या वेळीं काय काय खायचें याच्याच योजना करीत असतो तो अस्तेयव्रताचा व उपवासाचाहि

भंगच करीत असतो, असें म्हणण्यास हरकत नाही. असतेयव्रताचें पालन करणारा इसम भविष्यकाळीं मिळवावयाच्या वस्तूंच्या चिंतनाच्या भोंवऱ्यात पडणारच नाही. पुष्कळशा चोऱ्यांच्या मुळाशी असली उष्टी वासनाच असल्याचें आढळून येईल. आज ती फक्त विचारातच राहिलेली असेल, पण ती तृप्त करण्यासाठी उद्या आपण भले-बुरे उपाय योजण्यात गर्क होऊन जाणारच.

आणि जशी वस्तूंची चोरी होते तशीच विचाराचीही चोरी होऊ शकते. अमुक एक चांगला विचार मुळात स्वतःला सुचलेला नसता आपल्यालाच तो सुचला असें जो प्रौढी मिरवून दर्शवितो तो विचारांची चोरी करतो. असली चोरी पुष्कळ विद्वानांनीहि दुनियेच्या इतिहासात केलेली आहे आणि आजमितीला चालत आहे. समजा की आंध्रमध्ये मी एक नवीन नमुन्याचा चरखा पाहिला. तसलाच चरखा मी आश्रमात बनविला आणि मग सांगत सुटलो की हा माझा शोध. यात मी उघडच दुसऱ्याने केलेल्या शोधाची चोरी केली, असत्य तर पदरीं घेतलेंच आहे.

म्हणून अस्तेयव्रताचें पालन करणाराला फारच नम्र, फारच विचारी, फारच सावध, फारच साधें व्हावें लागत असतें.

* * *

६. अपरिग्रह

२६-८-१९३०

मंगल-प्रभात

अपरिग्रह हें अस्तेयाशी मिळतें व्रत आहे असें म्हणता येईल. मुळात न चोरलेल्या वस्तूचाहि जरूरी नसतांना संग्रह करून ठेवल्याने ती चोरीच्या मालासारखी होऊन जाते. परिग्रह म्हणजे संचय किंवा एकत्र करणें. सत्यशोधक, अहिंसक परिग्रह करू शकत नाही. परमात्मा परिग्रह करीत नाही. त्याला 'हव्या वाटणाऱ्या' वस्तु तो रोजच्या रोज निर्माण करतो. म्हणून आपला जर परमात्म्यावर विश्वास असेल तर आपण समजून असावें की आपल्याला लागणाऱ्या वस्तु तो रोजच्या रोज देत असतो, देत जाईलहि. अवलीयांचा, भक्तांचा, असा अनुभव आहे. रोजच्या पुरतेंच निर्माण करण्याचा हा ईश्वरी नियम आपल्याला माहित नसतो, अथवा माहित होऊनहि आपण त्याचें पालन करीत नाही. त्यामुळे जगामधे विषमता व विषमते-पासून उद्भवणारी दुःखें आपल्याला अनुभवावीं लागतात. धनाढ्य इसमाच्या घरीं त्याला जरूर नसलेल्या वस्तु सांठवलेल्या असतात, असताव्यस्त पडलेल्या असतात, कुजत असतात. तर इकडे त्यांच्या अभावीं करोडों गोरगरीब रडत असतात, भुकीं मरत असतात, थंडीने गारठत असतात. सर्वांनी आपल्यास जरूर तेवढ्याच संग्रह केला तर कोणालाच वाण पडणार नाही, व सर्वांनाच संतोष लाभेल. आज तरी दोघांच्याहि मागे भीक लागलेली आहे. कोट्यधीश असतो तो अब्जाधीश होऊ पाहतो, आणि तेवढ्यावरहि त्याला संतोष होत नाही. कंगाल असतो तो कोट्यधीश होण्याची इच्छा करतो. कंगाल इसमाला पोटापुरतें मिळालें तर तेवढ्याने त्याला संतोष झाला असेंहि दिसत नाही.

पण कंगालाला पोटापुरतें मिळणें हा त्याचा हक्क आहे, आणि त्याला तेवढें मिळेलसें करून देणें समाजाचें कर्तव्य आहे. म्हणून त्याला संतोष व्हावा, व आपल्यालाहि व्हावा, यासाठी धनाढ्य लोकांनी पुढे सरलें पाहिजे. त्याने आपला फाजील परिग्रह सोडून दिला तर कंगालाला स्वतःपुरतें सहजीं मिळून जाईल व दोन्ही पक्ष संतोषाचा धडा शिकतील. आदर्शभूत निःसीम अपरिग्रह तर जो मनाने व कर्माने दिगंबर आहे त्याचाच होय. म्हणजे तो पक्ष्याप्रमाणे घराशिवाय, वस्त्राखेरीज व अन्नाखेरीज

फिरत राहिल. अन्न म्हणाला तर त्याला लागेल तेवढें रोजच्या रोज भगवान् पुरवीत जाईल. असल्या अवधूत स्थितीला क्वचितच कोणी पोंचणार. आपण पडलो सामान्य दर्जाचे सत्याग्रही, जिज्ञासु. आपण आदर्शावर नजर ठेवून आपला परिग्रह नित्य तपाशीत जावें व होईल तोंपर्यंत कमी कमी करीत जावें. खऱ्या सुधारणेचें, खऱ्या संस्कृतीचें, लक्षण परिग्रहाची वाढ नसून त्याचें विचारपूर्वक व इरादापूर्वक आकुंचन करणें हेंच होय. आपण जसजसें परिग्रहाचा छेद करीत जातो तसतसें खरें सुख व खरा संतोष हीं वाढत जातात, सेवाशक्ति वाढते.

अशा तऱ्हेने विचार करून तदनुसार वागू लागल्यास आपल्यास दिसून येईल की आश्रमामध्ये आपण पुष्कळसा असला संग्रह करीत असतो की ज्याची आवश्यकता सिद्ध करता यावयाची नाही; आणि अशा अनावश्यक परिग्रहामुळे आपण शेजाऱ्याला चोरी करण्याच्या मोहात पाडीत असतो. अभ्यासाने मनुष्य आपल्या गरजा कमी करू शकतो; आणि जसजसा तो त्या कमी करीत जातो तसतसा तो सुखी, शांत, व सर्व दृष्टींनी आरोग्यवान् बनत असतो. केवळ सत्याच्या, आत्म्याच्या दृष्टीने विचार केल्यास शरीरसुद्धा परिग्रहच आहे. भोग-लालसेपायीं आपण शरीराचें आवरण उभें केलें आहे व तें टिकवून धरीत आहो. भोगेच्छा पार क्षीण झाली की मग शरीराची आवश्यकता राहत नाही, म्हणजे मनुष्याला नवीन देह धारण करावयाचा राहत नाही. आत्मा सर्वव्यापी आहे; मग त्याने शरीररूपी पिंजऱ्यामध्ये स्वतःला कां कोंडून घ्यावें? हा पिंजरा टिकवून धरण्यासाठी, नाही नाही त्या गोष्टी कां कराव्या? दुसऱ्यांना कां मारावें? या दिशेने विचार केला असता आपण आत्यंतिक त्यागाशी येऊन पोंचतो, आणि असा धडा शिकतो की शरीर असेल तोंपर्यंत त्याचा उपयोग केवळ सेवेसाठी करावा आणि तो येथपर्यंत की सेवा हाच त्याचा खराखुरा आहार होऊन रहावा. शरीराने खायचें, प्यायचें, पडायचें, बसायचें, जगायचें, झोपायचें, तें सर्व काही सेवेसाठीच. यापासून उद्भवणारे सुख हेंच खरें सुख होय, व असें करणाऱ्या मनुष्याला अखेरीस सत्याचें दर्शन होणारच. या दृष्टीने आपण सर्वांनी आपला परिग्रह तपासावा.

एवढेंहि ध्यानात बाळगणें योग्य आहे की ज्याप्रमाणे वस्तूंचा त्याप्रमाणेच विचारांचाहि अपरिग्रह घडला पाहिजे. जो मनुष्य आपल्या मेंदूमध्ये निरर्थक ज्ञान सांठवून ठेवतो तो परिग्रही होय. जे विचार

आपल्याला ईश्वरापासून विन्मुख ठेवतात, किंवा जे आपल्याला ईश्वरासन्निध घेऊन जात नाहीत, त्यांची परिग्रहामध्येच गणना होते; अर्थात् ते त्याज्यच आहेत. ज्ञानाची अशा तऱ्हेची व्याख्या भगवंतांनी तेराव्या अध्यायात दिली आहे. तिचा या ठिकाणी विचार करणे उचित आहे. अमानित्व इत्यादि गुणांची यादी देऊन भगवान् म्हणतात की या व्यतिरिक्त तें सर्व अज्ञान होय. हें वचन खरें असेल – आणि खरें तर आहेच – तर मग आज आपण ज्ञानाच्या नांवाखाली जें सांठवून धरतो तें पुष्कळसें खरोखरी अज्ञानच आहे. व त्यापासून लाभ होण्याऐवजी हानिच होत असते. डोकें फिरू लागतें, अखेरीस पोकळ होतें; असंतोष फैलावतो व अनर्थ वाढतात. यावरून कोणी मंदतेचें मात्र समर्थन करू नये. प्रत्येक क्षण कामातच गेला पाहिजे. एवढेंच की तें काम सात्त्विक असावें, सत्याकडे घेऊन जाणारें असावें. ज्याने सेवाद्वारे पत्करला त्याला एक क्षणसुद्धा आळसात घालविण्याची मोकळीक नाही. सार व असार यांमधील भेद मात्र लक्षात घेतला पाहिजे. सेवा-परायण इसमाला हा विवेक सहर्षी प्राप्त होतो.

* * *

७. अभय

२-९-१९३०

मंगल-प्रभात

याची गणना सोळाव्या अध्यायात दैवी संपत्तीचें वर्णन करतांना भगवंतांनी प्रथम केली आहे, ती श्लोक रचण्याच्या सोयीसाठी, कीं अभयाला प्रथम स्थानच मिळालें पाहिजे म्हणून, याच्या वादात मी शिरत नाही; त्याचा निर्णय करण्याची माझ्यात ताकदहि नाही. माझ्या समजुतीने, अभयाला सहजच प्रथम स्थान मिळालें असलें तरी तें यथायोग्यच आहे. अभयाच्या अभावीं इतर संपत्ति हातीं लागणारच नाही. अभयाखेरीज सत्याचा शोध व्हावाच कसा? अभयाखेरीज अहिंसेचें पालन कसें होणार? “हरिनो मारग छे शूरानो नहि कायरनुं काम जोने*!” सत्य म्हणजेच हरि, राम, नारायण, वासुदेव. कायर म्हणजे भयभीत, भ्याड. ‘शूर’ म्हणजे भयमुक्त; तरवारीचे हात वगैरे शिकलेला नव्हे. तरवार ही शूराचें चिह्न नव्हे, भीतीचें चिह्न आहे.

अभय म्हणजे सर्व तऱ्हेच्या बाह्य भयांपासून मुक्ति. मृत्यूचें भय, धनदौलत चोरीस जाण्याचें भय, कुटुंब परिवारासंबंधीचें भय, रोगाचें भय, शस्त्र प्रहाराचें भय, अब्रूचें भय, कोणी नाराज होईल याचें भय, अशा तऱ्हेने भयाची वंशावळ वाटेल तेवढी लांबविता येईल. केवळ एका मृत्यूचें भय जिकलें की सर्व भयें जिकलीं असें सामान्यतः म्हटलें जातें. पण तें बरोबर दिसत नाही. पुष्कळ जणांनी मृत्यूचें भय सोडलेलें असतें. पण तें इतर अनेक प्रकारच्या दुःखांपुढे पळ काढतात. कोणी स्वतः जिवावर उदार असतात पण आप्तेष्टांचा वियोग त्यांना सहन करवत नाही. एखादा कृपण हें सर्व जाऊ देईल, प्रत्यक्ष देहावर पाणी सोडील, पण सांठविलेलें धन सोडतांना त्याचा जीव कासावीस होईल. कोणी स्वतःची मानीव अब्रू किंवा प्रतिष्ठा संभाळून धरण्यासाठी अनेक भलींबुरीं कर्मे करायला उद्युक्त होईल, व करीलहि, लोकनिंदेच्या भयाने, सरळ मार्ग दिसत असताहि, कोणी तो स्वीकारण्यास कांकूं करील. सत्याचा शोध करणाराने या सर्व भयांना गचांडी दिल्याखेरीज गत्यंतर नाही. हरिश्चंद्राप्रमाणे सर्वस्वाची पायमल्ली करून घेण्याची त्याची तयारी असली पाहिजे. हरिश्चंद्राची कथा काल्पनिक कां असेना, पण प्रत्येक आत्मार्थी इसमाचा असाच अनुभव आहे. अर्थात् या कथेची किंमत कोणत्याहि ऐतिहासिक

कथेपेक्षा अनंत पटीने अधिक आहे व ही कथा आपण सर्वांनी हृदयाशी धरण्यासारखी, मनन करण्यासारखी आहे.

अभयव्रताचें संपूर्ण पालन जवळ जवळ अशक्य आहे. सर्व तऱ्हेच्या भयामधून मुक्तता एक त्यालाच लाभेल की ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाल आहे. अभय ही निर्मोह स्थितीची पराकाष्ठा होय. निश्चय केल्याने, सतत प्रयत्न केल्याने, आत्म्यावरील श्रद्धा वाढत गेल्याने, अभ्याचें प्रमाण वाढू शकेल. मी आरंभीच म्हटलें की आपल्याला बाह्य भयांपासून मुक्तता मिळावयाची आहे. अंतरात वास करणारे जे शत्रु त्यांना तर भिऊनच चाललें पाहिजे. काम-क्रोधादिकांचें भय हेंच खरेंखुरें भय होय. त्यांना जिकलें तर भीतिदायक बाह्य वस्तूंचा उपद्रव आपोआप नाहीसा होईल. सर्व भीति एका देहामुळे आहे. देहावरील ममता झडली तर अभय सहजीं प्राप्त होईल. अशा तऱ्हेने विचार केला असता आपल्या लक्षात येईल की सर्व भयें आपल्या कल्पनेचे खेळ आहेत. पैशामधून, कुटुंबामधून, शरीरामधून 'माझे' पणा काढून टाकला की मग भय राहिलेंच कोठे? **तेन त्यक्तेन भुंजीथा:** हें रामबाण वचन आहे. कुटुंब, पैसा, देह, आहेत तशींच राहणार. आमची त्यांच्याबद्दलची कल्पना बदलली म्हणजे झालें. तीं 'आपलीं' नव्हत, 'माझी' नव्हत; तीं ईश्वराची आहेत; 'मी'सुद्धा त्याचाच आहे. माझें असें या जगात काहीच नाही. मग मला डर तो कसचा? म्हणूनच उपनिषत्काराने म्हटलें आहे : 'त्याचा त्याग करून उपभोग घे.' म्हणजे आपण त्याचे रखवालदार म्हणून रहावें. तो ईश्वरच आपल्याला त्यांचें रक्षण करण्यापुरती शक्ति व सामग्री देईल. अशा तऱ्हेने धनीपणा सोडून चाकर बनलो, शून्यवत् होऊन गेलो, तर सहजींच सर्व भयें जिंकू, सहजींच शांति प्राप्त करू, सत्यनारायणाचें दर्शन करू.

* पान ६ वरील टीप पहा. - अनुवादक

* * *

८. अस्पृश्यता- निवारण

९-९-१९३०

मंगल प्रभात

हैं व्रतहि अस्वादव्रताप्रमाणे नवीन आहे. आणि काहीसें विचित्रहि वाटेल. विचित्र आहे त्याहून आवश्यक अधिक आहे. अस्पृश्यता म्हणजे शिवाशीव. आणि अखा भगताने म्हटलें आहे तें योग्यच आहे की 'आभडछेट अदकेरूं अंग.' (शिवाशीव लुल्या अवयवाप्रमाणे आहे.) ही धर्माच्या नांवाखाली, किंवा धर्माचें सोंग आणून, धर्मांमध्येच जेथे तेथे विध्न आणीत असते, व धर्माला कलुषित करते. आत्मा जर एकच आहे, ईश्वर एकच आहे, तर मग अस्पृश्य कोणीच नाही. ज्याप्रमाणे धेडभंग्यांना अस्पृश्य लेखण्यात येतें पण ते अस्पृश्य नाहीत, त्याप्रमाणेच मृत देहसुद्धा अस्पृश्य नाही, तो मान व करुणा यांस पात्र आहे. मृत देहाचा स्पर्श झाल्यानंतर, किंवा अंगाला तेल लावल्यानंतर, किंवा हजामत केल्यानंतर किंवा करविल्यानंतर, आपण स्नान करतो तें केवळ आरोग्याच्या दृष्टीने. मृत देहाचा स्पर्श झाल्यास, किंवा तेल लावल्यास किंवा लावून घेतल्यावर कोणी स्नान करीत नसेल तर त्याला वाटल्यास घाणेरडा म्हणा; परंतु तो पापी किंवा पातकी नव्हे. एरवी आईलासुद्धा मुलाचें हगमूत काढल्यानंतर ती स्नान करीपर्यंत किंवा हातपाय धुईपर्यंत अस्पृश्य मानली तर त्यात काही वावगें नाही; पण मुल खेळता खेळता तिला शिवलें तर त्याला नाही होणार विटाळ, कीं नाही त्याचा आत्माहि मलिन व्हायचा. पण ज्यांना आपण हलकेपणाच्या अर्थाने भंगी, धेड, चांभार इत्यादि नांवांनी संबोधितो त्यांना तर जन्मतःच अस्पृश्य लेखण्यात येतें. मग ते शेंकडों साबण खर्च करून वर्षानुवर्षे अंग चोळून कां काढीतना, वैष्णवांसारखा पोशाख कां करीतना, गळ्यात तुळशीची माळ कां घालीतना, रोज गीतापाठ कां करीतना, आणि धंदा कारकुनाचा कां करीतना, ते अस्पृश्य ते अस्पृश्यच. अशा तऱ्हेने जो धर्म समजला जातो, किंवा धर्म म्हणून आचरिला जातो, तो धर्म नव्हे तर अधर्मच आहे व नाशाला लायक आहे. अस्पृश्यता-निवारणाला व्रताचें स्वरूप देण्यात आपण असें मानतो की अस्पृश्यता हें हिंदुधर्माचें अंग नाही, एवढेंच नव्हे तर ही हिंदुधर्मात शिरलेली घाण आहे, हा भ्रम आहे, पाप आहे व तिचें निवारण करणें प्रत्येक हिंदूचा धर्म आहे, त्याचें तें परम कर्तव्य आहे. म्हणून जो तें पाप आहे असें मानतो, त्याने त्याबद्दल प्रायश्चित्त करावें; आणि

समजूतदार हिंदूनी काही नाही तरी प्रायश्चित्त म्हणून, धर्मकार्य समजून, अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या प्रत्येक बंधुभगिनींशी आपलेपणा जोडावा. त्यांना मनोभावाने, सेवाभावाने, स्पर्श करावा; त्या स्पर्शाने आपण पुनीत झालो असें मानावे. 'अस्पृश्या' च्या अडचणींचें निवारण करावे; आज अनेक वर्षे त्यांना चिरडून टाकण्यात आल्यामुळे त्यांच्यामध्ये जे अज्ञानादि दोष शिरले आहेत ते काढून टाकण्यास त्याने त्यांना सोशिकपणें मदत करावी; आणि असेंच करण्याविषयी इतर हिंदूंची मनें वळवावीं; त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.

या दृष्टीने अस्पृश्यतेकडे पाहिलें असता, तिचें निवारण करण्यापासून जे ऐहिक किंवा राजकीय फायदे होणार ते व्रतधाऱ्याच्या दृष्टीने क्षुल्लक होत. हें किंवा यासारखें फायदे होवोत वा न होवोत, व्रत म्हणून अस्पृश्यता-निवारणाचें आचरण करणाऱ्याने अस्पृश्य लेखले जाणारांना धर्मबुद्धीने आपलेसें करावे. सत्य वगैरे व्रतांचें आचरण करतांना आपण ऐहिक परिणामांचा विचार करूच नये. व्रतधारी इसमाच्या बाबतीत सत्याचरण हें काही एक धोरण नव्हे, ती त्याच्या हाडीमाशी खिळलेली वस्तु आहे, त्याचा स्वभाव आहे. अस्पृश्यता निवारणसुद्धा व्रतधाऱ्याला त्याचप्रमाणे आहे.

अस्पृश्यतेचें हें महत्त्व कळून आलें म्हणजे आपल्या हेंहि लक्षात येईल की ही घाण केवळ ज्यांना धेड-भंगी म्हणतात त्यांच्याच बाबतीत प्रचारत आली आहे असें नाही. कुजक्या भागाची ही रीतच आहे की प्रथम तो राईच्या दाण्याएवढा दिसतो, मग पहाडाचें स्वरूप घेतो आणि अखेरीस ज्या वस्तूत त्याने बिऱ्हाड केलें असेल तिचा सत्यानाश करित जातो. अस्पृश्यतेचेंहि तसेंच आहे. ही शिवाशीव परधर्मीयांबाबत प्रचारात आली आहे, अन्य संप्रदायांबाबत आली आहे, एकाच संप्रदायात आपापसात शिरली आहे. येथपर्यंत की कित्येक जण शिवाशीव पाळता पाळता पृथ्वीवर भाररूप बनून गेले आहेत. आपलेंच सांभाळायचें, आपलेंच लाड करायचें, आंघोळी करायच्या, वस्त्रें धुवायचीं, खायचें-प्यायचें या सर्वांखाली त्यांना फुरसत कशी ती मिळत नाही. ईश्वराच्या नांवाने ईश्वराला बाजूला ठेवून स्वतःचीच पूजा-अर्चा करू लागले आहेत. म्हणूनच अस्पृश्यतानिवारण करणाराने महार-चांभारांना आपलेसें करणें एवढ्यावरच संतोष मानून बसता कामा नये. जोपर्यंत त्याला जीवमात्रांमध्ये स्वतःची ओळख पटली नाही, आणि स्वतःला त्याने जीवमात्रांमध्ये अर्पून टाकलें नाही, तोपर्यंत तो स्वस्थ बसणार नाही.

अस्पृश्यतानिवारण म्हणजे उभ्या जगाशी मैत्री जोडणे, त्याचा सेवक बनणे. अशा तऱ्हेने पाहिले असता अस्पृश्यतानिवारण हे अहिंसेचे जोडीदार बनून जाते, व खरोखरी आहेच. अहिंसा म्हणजे जीवमात्राबद्दल पूर्ण प्रेम. अस्पृश्यता-निवारणाचा तरी तोच अर्थ आहे. जीवमात्राबरोबरचा भेद पुसून टाकणे म्हणजेच अस्पृश्यता-निवारण. अशा तऱ्हेने अस्पृश्यतेकडे पाहिले असता तो दोष थोड्याबहुत अंशाने सर्व जगभर व्यापून राहिलेला आहे खराच. येथे आपण त्याचा हिंदु-धर्मावरील कीट या दृष्टीने विचार केला आहे. कारण हिंदु-धर्मांमध्ये त्याने धर्माचे स्थान पटकावले आहे, आणि धर्माच्या नांवाखाली लक्षावधि, किंबहुना कोट्यावधि लोकांची गुलामासारखी दशा करून सोडली आहे.

* * *

९. अंगमेहनत

१६-९-१९३०

मंगल-प्रभात

अंगमेहनत प्रत्येक माणसाला आवश्यक आहे हा सिद्धांत प्रथम माझ्या मनात भिनला टॉलस्टॉयच्या एका निबंधावरून. परंतु हा सिद्धांत इतक्या स्पष्टपणे पटण्यापूर्वीच रस्किनचे 'अन टु धिस लास्ट' (सर्वोदय) वाचून लगेच मी त्याचे आचरणहि करू लागलो होतो. अंगमेहनत हें ब्रेड-लेबर' या इंग्रजी शब्दाचे भाषांतर आहे. 'ब्रेड-लेबर' चे शब्दशः भाषांतर रोटी (साठी) मेहनत. रोटीसाठी प्रत्येक माणसाने मेहनत केलीच पाहिजे, शरीर वांकविले पाहिजे, असा ईश्वरी नियम आहे. या सिद्धांताचा मूळ शोध टॉलस्टॉयचा नव्हे तर टॉलस्टॉयहून बऱ्याच अप्रसिद्धी अशा बुर्नेहि नांवाच्या रशियन लेखकाचा आहे. टॉलस्टॉयने त्याला प्रसिद्धी देऊन आपलासा केला. माझ्या नजरेला हाच सिद्धांत भगवद्गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायात दिसून येतो. यज्ञ केल्याखेरीज जो खातो तो चोरीचे अन्न खातो, अशा तऱ्हेचा भयंकर शाप यज्ञ न करणाराला दिलेला आहे. या ठिकाणी यज्ञ याचा अर्थ अंगमेहनत किंवा रोटी-मेहनत हाच योग्य दिसतो. माझ्या मते तर हाच एक अर्थ शक्य आहे. तें कसेहि असो हाच आपल्या या व्रताचा उगम होय. बुद्धिवादानेहि आपण या सिद्धांताशी येऊन पोचतो. मेहनत करित नाही त्याला खाण्याचा हक्कच काय? बायबल सांगते, 'तू आपली भाकर स्वतःच्या अंगातून घाम काढून कमव व खा.' कोट्यधीशसुद्धा जर आपल्या पलंगावर लोळतच राहिला, आणि तोंडात कोणी आणून घालील तेव्हाच खात गेला, तर त्याला फार काळ खाता यायचे नाही, त्याला अन्नाची गोडीहि वाटणार नाही. म्हणून तो व्यायाम वगैरे करून भूक लागेशी करतो; आणि खाण्यासाठी तर त्याला स्वतःचेच हात तोंड हालवावे लागते. जर अशा तऱ्हेने या नाही तर त्या रूपाने शारीरिक व्यायाम राव व रंक सर्वांना करावाच लागतो, तर मग रोटी उत्पन्न करण्याचाच व्यायाम सर्वांनी कां करू नये, असा प्रश्न सहजीच उद्भवतो. शेतकऱ्याला नाही कोणी हवा खायला की व्यायाम करायला सांगत. आणि दुनियेतील नव्वद टक्क्यांहून अधिक लोकांचा निर्वाह शेतीवरच चालला आहे. त्यांचे अनुकरण बाकीच्या दहा टक्क्यांनी केले तर जगात किती सुख, किती शांति, व किती आरोग्य फैलावेल बरे! शिवाय शेतीबरोबर बुद्धि मिसळल्याने शेतीच्या कामातील पुष्कळसे क्लेश आपोआप दूर होतील. तसेच, अंगमेहनतीचा हा निरपवाद कायदा

जर सर्वांनी मान्य केला तर उच्च व नीच हा भेदच उरणार नाही. सध्या जेथे उच्च-नीचतेचा गंधही नसावयाचा अशा ठिकाणीही, म्हणजे वर्णव्यवस्थेमध्ये, हा भेद शिरला आहे. सर्व जगभर मालक व मजूर असे भेद पडून राहिले आहेत, आणि गरीब लोक श्रीमंतांचा हेवा करीत आहेत. सर्वांनीच जर आपापल्या पोटापुरतें काम केलें तर उच्च-नीच भेदच निघून जाईल; इतक्या उपरि धनिक वर्ग राहिल. त्याने आपल्याला आपल्या मिळकतीचा मालक न समजता केवळ रखवालदार किंवा पंच मानावें, व तिचा उपयोग मुख्यतः केवळ लोकसेवेसाठी करावा. ज्याला अहिसेचें पालन करावयाचें आहे, सत्याची आराधना करावयाची आहे, ब्रह्मचर्याला आपला जन्मस्वभाव बनवावयाचें आहे, त्याला तर अंगमेहनत ही रामबाणाप्रमाणे होते.

ही मेहनत खरें पाहू गेलें असता शेतीचीच होय. पण सध्या तरी अशी स्थिती आहे की ती करणें सर्वांनाच साधणार नाही. म्हणून शेतीचा आदर्श नजरेपुढे ठेवून शेतीच्याऐवजी माणसाने इतर कसली तरी मेहनत केल्यास हरकत नाही. उदाहरणार्थ : कांतर्णें, विणर्णें, सुतारकाम, लोहारकाम इत्यादि, इत्यादि. प्रत्येकाने आपापला भंगी तर झालेंच पाहिजे. जो अन्न खातो त्याला मलत्याग करावाच लागणार. मलत्याग करणारानेच आपला मळ पुरून टाकावा ही उत्तम रीत होय. तेवढें जमत नसेल तर प्रत्येक कुटुंबाने आपलें काम करावें. जेथे भंगीकाम हा स्वतंत्र धंदा कल्पिला गेला आहे तेथे कसला तरी महादोष शिरलेला असला पाहिजे असें मला आज कित्येक वर्षांपासून वाटत आहे. या आवश्यक, आरोग्यदायक, कामाला सगळ्यात हलकें प्रथम कोणी गणलें असेल याचा इतिहास आपल्यापाशी नाही. ज्याने गणलें त्याने आपल्यावर उपकार मात्र केलेला नाही. आपण सर्व भंगी आहो ही भावना आपल्या मनात बालपणापासून ठसली पाहिजे, आणि ती तशी ठसविण्याचा उत्तमात उत्तम मार्ग हो आहे की ज्यांची समजूत पटली आहे अशांनी अंगमेहनत सुरू करावयाची, ती पायखाने साफ करण्यापासूनच करावी. असें जो ज्ञानपूर्वक करील तो त्याच क्षणापासून धर्माला निराळ्याच व खऱ्या तऱ्हेने ओळखावयाला शिकेल. मुलें, म्हातारेकोतारे व व्याधिग्रस्त लोक यांनी मेहनत केली नाही तर तो नियमाला अपवाद समजावयाचा नाही. मुलाचा समावेश त्याच्या आईच्या कामात होतो. निसर्गाच्या नियमांचा भंग न होईल तर म्हातारेहि पंगु बनणार नाहीत, आणि रोग जवळपास फिरकेल तरी कशाला?

* * *

१०. सर्वधर्म-समभाव - १

२३-९-१९३०

मंगल-प्रभात

आपल्या व्रतांमध्ये ज्या व्रताला आपण सहिष्णुता या नांवाने ओळखतो त्यालाच मी हें नवीन नांव दिलें आहे. सहिष्णुता हें 'टॉलरेशन' या इंग्रजी शब्दाचें भाषांतर आहे. पूर्वीहि मला हें नांव आवडलें नव्हतेंच, पण त्याऐवजी दुसरा कोणता शब्द सुचत नव्हता. काकासाहेबांनाहि हें नांव आवडत नव्हतें. त्यांनी 'सर्वधर्म-आदर' नांव सुचविलें. मला तेंहि रुचलें नाहीं. इतर धर्मांना 'सहन करण्यामध्ये' त्यांचा कमीपणा गृहीत धरल्याप्रमाणे होतें. 'आदरा' मध्येहि मेहेरबानीचा भाव येतो. अहिंसा आपल्याला इतर धर्माबद्दल समभाव शिकविते. आदर आणि सहिष्णुता ही अहिंसेच्या दृष्टीने पुरेशी नाहींत. इतर धर्माविषयी समभाव राखण्याच्या मुळाशी स्वतःच्या धर्माच्या अपूर्णतेची कबूली येऊनच जाते. सत्याची आराधनासुद्धा, अहिंसेची कसोटीसुद्धा, आपल्याला हेंच शिकविते. संपूर्ण सत्य जर आपल्या हातीं लागलेलें असेल तर मग सत्याच्या आग्रहाचें प्रयोजनच काय? मग तर आपण प्रत्यक्ष परमेश्वरच होऊ. कारण की सत्य म्हणजेच परमेश्वर अशी आपली समजूत आहे. आपल्याला पूर्ण सत्य कळत नाहीं, म्हणून तर आपण त्याबद्दल आग्रह बाळगतो, त्यामुळेच तर पुरुषार्थ शक्य होतो. यात आपल्या अपूर्णतेची कबूली आली. जर आपण स्वतः अपूर्ण, तर आपण कल्पिलेला धर्मही अपूर्ण. स्वतंत्र, म्हणजे मनुष्य बुद्धिनिरपेक्ष, धर्म संपूर्ण आहे. पण तो आपण पाहिलेला नाहीं, ज्याप्रमाणे ईश्वरालाहि आपण पाहिलेले नाहीं. आपण मानतो तो धर्म अपूर्ण आहे, त्यामध्ये नित्य फेरफार होत असतात, आणि व्हायचेच. असें झालें तरच आपण उत्तरोत्तर चढू शकू; सत्याकडे, ईश्वराकडे रोजच्या रोज जवळ जात जाऊ.

आणि मनुष्यकल्पित सर्व धर्म अपूर्ण आहेत असें एकदा कबूल केलें कीं मग कोणत्याही धर्माला उच्च किंवा नीच लेखण्याचा प्रश्नच उरत नाहीं. सर्वच धर्म खरे आहेत, पण सगळेच अपूर्णहि आहेत, अर्थात् दोषाला पात्र आहेत. समभाव वाटत असताहि आपण त्यांच्यातील दोष पाहू शकू, स्वतःच्यातीलही पाहू शकू, हे दोष त्यांच्यामध्ये आहेत एवढ्यासाठी त्याचा त्याग करणार नाहीं तर दोष

तेवढे टाळू. अशा तऱ्हेने समभाव राखला म्हणजे इतर धर्मांमध्ये जें काही ग्राह्य दिसेल त्याला स्वतःच्या धर्मांमध्ये स्थान देण्यास आपण अनमान करणार नाही. एवढेंच नव्हे तर तसें करणें आपलें कर्तव्य ठरेल.

सर्व धर्म ईश्वरदत्तच आहेत, परंतु ते मनुष्यकल्पित असल्यामुळे, मनुष्य हा त्यांचा प्रचार करीत असल्यामुळे, ते अपूर्ण आहेत. ईश्वरदत्त धर्म अगम्य आहे. त्याला भाषेमध्ये व्यक्त करणारा मनुष्य आहे, त्याचा अर्थ लावणाराहि मनुष्यच. कोणाचा अर्थ खरा समजावयाचा? सर्वच आपापल्या दृष्टिंनुसार – ती दृष्टि कायम आहे तोंपर्यंत – खरे. पण सगळेच खोटे असतील हेंहि अशक्य नाही. म्हणूनच आपण सर्व धर्मांबद्दल समभाव बाळगावा. यामध्ये स्वतःच्या धर्मांबद्दल उदासीनता नाही येत, तर स्वतःच्या धर्माविषयीचें आपलें प्रेम आंधळें होतें त्याऐवजी ज्ञानमय बनतें. व त्यामुळे अधिक सात्त्विक, निर्मळहि बनतें. सर्वधर्मांविषयी समभाव बाणेल तेव्हाच आपले दिव्यचक्षु उघडतील. धर्माधता व दैवी साक्षात्कार यांमध्ये उत्तर-दक्षिण दिशांइतकें अंतर आहे. धर्मज्ञान होताच आडपडदे उडून जातात व समभाव उत्पन्न होतो. आपण जसजसा या समभावाचा अभ्यास करू तसतशी आपल्याला आपल्या स्वतःच्या धर्माचीहि अधिक चांगली ओळख होत जाईल.

येथे धर्म व अधर्म यांमधील भेद मात्र टळत नाही. येथे गोष्ट चालली आहे ती जे ठाम झालेले धर्म म्हणून आपल्याला माहित आहेत त्यांचीच होय. या सर्व धर्मांमध्ये मूळ सिद्धांत एकच आहेत. त्या सर्व धर्मांमध्ये संत स्त्री-पुरुष होऊन गेले आहेत, आजहि हयात आहेत. म्हणून धर्मांबद्दलचा समभाव व धर्मांयांबद्दलचा – मनुष्यांबद्दलचा – समभाव यांमध्ये काहीसा फरक आहे. मनुष्यमात्राबद्दल – दुष्टाबद्दल आणि श्रेष्ठाबद्दल, धर्मनिष्ठाबद्दल आणि धर्महीनाबद्दल – समभाव असावा असें आमचें म्हणणें; अधर्मांबद्दल मात्र कालत्रयीं नाही.

मग असा प्रश्न उपस्थित होतो की अनेक धर्म मुळीं पाहिजेतच कशाला? धर्म अनेक आहेत हें तर आपल्याला दिसतेंच आहे. आत्मा एक आहे, पण मनुष्यदेह असंख्य आहेत. देहांची असंख्यता टाळावयाची म्हटल्यास टाळता येणार नाही. तरीहि आत्म्यांची एकता आपण ओळखू शकतो. त्याच न्यायाने धर्मांचें मूळ एक आहे, जसें वृक्षाचें असतें; पण त्याला असंख्य पानें आहेत.

* * *

११. सर्वधर्म-समभाव - २

३०-९-१९३०

मंगल-प्रभात

हा विषय इतका महत्त्वाचा आहे की त्याचा येथे आणखी थोडा विस्तार करतो. मी स्वतःचाच थोडासा अनुभव सांगितला तर समभावाचा अर्थ कदाचित् अधिक स्पष्ट होईल. येथल्याप्रमाणेच फिनिक्समध्येहि* रोज प्रार्थना होत असे. तिच्यामध्ये हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती सर्व असत. स्व. रुस्तमजी शेठ किंवा त्यांचे चिरंजीव पुष्कळदा हजर रहायचे. रुस्तमजी शेठना 'मने वहालु दादा रामजीनुं नाम' हें भजन फार आवडे. मला आठवत आहे त्याप्रमाणे, एकदा मगनलाल कीं काशी भजन सांगत होती व आम्ही सर्वजण म्हणत होतो. रुस्तमजी शेठ उल्हासाच्या भरात एकदम म्हणतात. "दादा रामजी ऐवजी 'दादा होरमइद्' म्हणा ना". सांगणाराने तसेंच म्हणणारांनी, ही, कल्पना अगदी स्वाभाविक अशा तऱ्हेने चटकन् उचलली. आणि पुढे रुस्तमजी शेठ असतील तेव्हा बिलकुल न चुकता, आणि कधी कधी तर ते नसतांनाहि आम्ही तें भजन 'दादा होरमइद्' च्या नांवाने गात असू. सद्गत दाउद शेठजींचा मुलगा सद्गत हुसेन तर आश्रमात पुष्कळदा रहायला असे. तो प्रार्थनेमध्ये हौसेने भाग घेत असे. तो स्वतः फार मधुर स्वराने 'ऑर्गन' बरोबर 'है बहारे बाग दुनिया चंदरोज' म्हणत असे; आणि तें भजन त्याने आम्हालाहि सर्वांना शिकविलें होतें व प्रार्थनेत पुष्कळदा म्हटलें जात असे. आपल्या येथील भजनावलीमध्ये या भजनाला जें स्थान दिलेलें आहे, तें सत्यप्रिय हुसेनचें स्मारकच होय. त्याच्याहून अधिक एकनिष्ठपणें सत्याचें आचरण करणारे तरुण माझ्या पाहण्यात नाहीत. जोसेफ रॉयपेन् पुष्कळदा आश्रमात येऊन जात. ते पडले ख्रिस्ती. त्यांना "वैष्णव जन तो" फार आवडे. त्यांना संगीताचें चांगलें ज्ञान होतें. त्यांनी 'वैष्णव जन' च्या जागीं 'ख्रिश्चन जन तो तेने कहीये' असें गाईलें; सर्वांनी लगेच उचललें. जोसेफ अमर्याद हर्ष झालेला मला दिसून आला.

स्वतःच्या मनाच्या समाधानासाठी मी एकवेळ निरनिराळे धर्मग्रंथ चाळीत राहिलो होतो; त्या वेळीं ख्रिस्तीधर्म, इस्लाम, 'जरथुस्ती**', यहूदी आणि हिंदू एवढ्या धर्मांच्या ग्रंथांचा स्वतःच्या समाधानापुरता परिचय करून घेतला होता, तसें करते वेळीं माझ्या मनात सर्व धर्मांबद्दल समभाव असे, असें मी सांगू शकतो. त्या वेळीं माझ्यामध्ये त्याची जाणीव होती असें मी सांगू शकत नाही. समभाव

शब्दाचाहि नीटसा अर्थ त्या वेळीं कळत नसावा. पण त्या वेळचीं स्मरणें तार्जीं करू जाता मला त्या त्या धर्माची टीका करण्याची जरा पण इच्छा झाल्याचें आठवत नाही. त्या त्या धर्माच्या पुस्तकांचें मी धर्मग्रंथ या दृष्टीने आदरपूर्वक वाचन करीत असे व सर्व धर्मांमध्ये मूल नैतिक सिद्धांत एकच असल्याचें मला आढळत असे. कित्येक बाबींचा मला उलगडा होत नसे. हिंदुधर्माच्या बाबतीतहि तसें होई. आजसुद्धा काही गोष्टी मला समजत नाहीत. पण अनुभवाने मला वाटू लागलें आहे की आपण समजू शकत नाही तें सर्व झूटच आहे असें मानण्याची उतावीळ करणें चूक आहे. काही गोष्टी ज्या पूर्वी समजत नसत त्याच आज दिव्याप्रमाणे स्पष्ट दिसतात. समभावाचा अभ्यास केल्याने कित्येक कोंडीं आपल्या आपण उलगडून जातात. आणि काही ठिकाणीं आपल्याला स्पष्ट दोषच दिसले तरी ते दाखवून देतांना आपल्यामध्ये जी नम्रता व जो विनय असतो त्यामुळे ते दाखवून दिल्याने कोणाला दुःखहि होत नाही.

एक अडचण मात्र कदाचित् शिल्लक राहते. गेल्या खेपेला मी सांगितलें की धर्म व अधर्म यांतील भेद राहणारच, आणि अधर्माबद्दल समभाव अभ्यासिण्याचा या ठिकाणीं हेतु नाही. असें असेल तर मग धर्माधर्माचा निर्णय करतांनाच समभावाची साखळी तुटून पडत नाही का? असा प्रश्न उद्भवेल. आणि अशा तऱ्हेने धर्माधर्माचा निर्णय करणाराची चूक होईल असाहि संभव खराच. पण आपल्यामध्ये खरी अहिंसा वसत असेल तर आपण वैरभावातून बचावून जात असतो. कारण की आपल्याला अधर्म दिसत असला तरी तो अधर्म आचरणाऱ्याविषयी आपल्या मनात प्रेमभावच असणार आणि म्हणून एक तर तो आपली दृष्टि मान्य करील, नाहीपेक्षा आम्हालाच आमची चूक दाखवून देईल. किंवा असेंहि होईल की दोघेहि एकमेकांचा मतभेद सहन करीत राहतील. फार तर, दुसरा पक्ष अहिंसक नसल्यास तो कठोरता दाखवील तरीसुद्धा आपण जर अहिंसेचे खरे पुजारी असू, तर आपली मृदुता त्याच्या कठोरतेचें निवारण करणारच याबद्दल शंका नाही. दुसऱ्याच्या चुकीबद्दलहि आपल्याला त्याला पीडा द्यावयाची नाही, स्वतः पीडा सहन करावयाची आहे. हा सुवर्णनियम जो पाळतो तो सर्व संकटांमधून तरून जातो.

*दक्षिण आफ्रिकेत जोहानिसबर्गजवळील एक खेडें. येथे गांधीजींनी आश्रम काढला होता.

**पारशांचा धर्म. धर्मगुरु जरथुस्त.

* * *

१२. नम्रता

७-१०-१९३०

मंगल-प्रभात

याचा आपल्या व्रतांमध्ये स्वतंत्र निर्देश केलेला नाही, करणें उचितही नाही. अहिंसेचाच हा एक अर्थ आहे, किंवा असेंहि म्हणा की त्यांच्यामध्ये हें येऊन गेलें. पण नम्रता अभ्यास साध्य नाही. ती स्वभावतःच प्राप्त झाली पाहिजे. आश्रमाची नियमावलि प्रथम तयार केली त्या वेळीं तिचा मसुदा मित्रमंडळींकडे पाठविला होता. सर गुरुदास बानर्जींनी नम्रतेला व्रतांमध्ये स्थान देण्यात यावें अशी सूचना केली, आणि त्या वेळींहि तिचा निर्देश न करण्याला मी तेंच कारण दिलें होतें, जें आता येथे लिहीत आहे. परंतु जरी तिला व्रतांमध्ये स्थान नसलें तरीहि नम्रता ही व्रतांपेक्षाहि कदाचित् अधिक आवश्यक आहे; पण अभ्यासाने कोणाच्या अंगीं नम्रता आल्याचें आपल्या माहितीत नाही. सत्य घटविता येईल, दया घडविता येईल, परंतु नम्रता घटविणें म्हणजे दंभ घटविणेंच होय असें म्हणता येईल. थोरांमोठ्यांमध्ये एकमेकांच्या सन्मानाची रीत म्हणून जी शिकवली जाते किंवा तोंडी लागते ती ही नम्रता नव्हे. एक जण दुसऱ्याला साष्टांग नमस्कार घालीत असेल; पण मनात तर त्याच्याविषयी तिरस्कार भरला असेल! ही नम्रता नव्हे, लुच्चेगिरी आहे. कोणी रामनामाचा जप करीत असेल, माळा फिरवीत असेल, लोकांसमक्ष महामुनि होऊन बसत असेल; पण आंत स्वार्थ भरलेला असेल तर तो नम्र नसून पाखंडी होय. नम्र माणसाला आपण नम्रपणें केव्हा वागलो याची खबरच नसते. सत्य इत्यादींचे आपण आपल्यापाशी मोजमाप ठेवू शकतो, नम्रतेला मोजमापच नाही. स्वभावसिद्ध नम्रता लपून राहिल असें नव्हे. पण नम्र माणसाला स्वतःला ती दिसत नसते. वसिष्ठविश्वामित्राचें उदाहरण तर आपण आश्रमामध्ये अनेकदा समजून घेतलें आहे. आपली नम्रता शून्यत्वापर्यंत जाऊन पोचली पाहिजे. आपण कोणी तरी आहो हें भूत मनात भरलें की नम्रभाव तेथून उडून गेला आणि आपलीं सर्व व्रतें धुळीस मिळालीं. व्रतपालनाबद्दल जो गर्व मानील, तो आपल्या सान्या व्रतांची किंमत घालवून बसेल व समाजामध्ये विषरूप बनून राहिल. लोकांनाहि त्याच्या व्रतांची किंमत वाटणार नाही, आणि स्वतः त्यालाहि त्यांचें फळ उपभोगता येणार नाही. नम्रता म्हणजे मीपणाचा आत्यंतिक क्षय. विचार केल्यास

लक्षात येण्याजोगें आहे की या विश्वामध्ये कोणताहि जीव एका रजःकणाहूनहि क्षुल्लक आहे. देहाच्या दृष्टीने पाहिलें असता आपण क्षणभंगुर आहो. कालाच्या अनंत चक्रामध्ये आपल्या आयुष्याच्या शंभर वर्षांचा पत्ताहि लागणार नाही. परंतु जर का आपण या भोवऱ्यामधून निसटलो, म्हणजे कोणी नव्हेसें होऊन गेलो, तर मग सर्व काही आपणच आहो. आपण काहीतरी, कोणी तरी, असणें म्हणजे ईश्वरापासून, परमात्म्यापासून, सत्यापासून वेगळें पडणें. 'काही' नाहीसें होणें म्हणजेच परमात्म्यात मिळून जाणें. समुद्रात असलेला छोटा बिंदूहि समुद्राच्या थोरवीचा धनी असतो, पण त्याला त्याची जाणीव नसते. समुद्रापासून वेगळा होऊन तो मीपणाचा टेंभा मिरवू लागला की त्या क्षणींच तो सुकून गेला. आपल्या या जीवनाला पाण्याच्या बुडबुड्याची उपमा देण्यात आली आहे यात मला बिलकुल अतिशयोक्ति वाटत नाही. असली नम्रता किंवा शून्यता ओढूनताणून थोडीच येणार? पण व्रतांचें यथायोग्य आकलन केल्याने नम्रता आपोआप अंगीं बाणत जाते. सत्याचें पालन करू इच्छिणाराला अहंकारी होऊन कसें चालेल? इतरांसाठी प्राण सांडू इच्छिणारा स्वतःसाठी जागा अडवीत कोठून बसणार? त्याने स्वतःचे आण अर्पिण्याचा निश्चय केला त्याच वेळीं स्वतःचा देह फेकून दिला.

ही नम्रता म्हणजे पुरुषार्थहीनता तर नव्हेच. हिंदूधर्मामध्ये असा अर्थ करून टाकण्यात आला आहे खरा, आणि त्यामुळे आळसाचें, पाखंडाचें पुष्कळ ठिकाणीं बरें फावलें आहे. खरें पाहिलें असता नम्रता म्हणजे तीव्रतम पुरुषार्थ. मात्र तो सर्व परमार्थासाठी असणार. खुद्द ईश्वर दम न टाकता चोवीसहि तास काम करीत असतो, अंगाला आळेपिळे देण्यापूरतीहि सवड घेत नाही. आपण त्याचे झालो, त्याच्यामध्ये मिसळून गेलो, की मग आपला उद्यमसुद्धा त्याच्याप्रमाणेच अतंद्रित झाला पाहिजे, समुद्रापासून वेगळ्या पडलेल्या बिंदूच्या बाबतीत आपण विश्रांतीची कल्पना करू शकतो. पण समुद्रात असणाऱ्या बिंदूला विश्रांति कोठली? समुद्राला एका क्षणाची तरी विश्रांति आहे कुठे? आपलेंहि तंतोतंत तसेंच आहे. ईश्वररूपी सागरात आपण मिळून गेलो की आपली विश्रांति गेली, विश्रांतीची आवश्यकताहि उरली नाही. हीच खरी विश्रांति; हीच खरी महान् अवस्थेतील स्वस्थता. म्हणून खरी नम्रता ही आपल्याकडून जीवमात्राच्या सेवेप्रीत्यर्थ सर्वापणाची अपेक्षा करते. सर्व आटपून बसल्यानंतर आपल्यापाशी नाही उरत रविवार कीं शुक्रवार कीं सोमवार. या स्थितीचें वर्णन करणें कठिण आहे, पण ती अनुभवगम्य आहे. ज्याने सर्वापण केलें आहे त्याला ती अनुभवावयास मिळालेली असते. आपणा

सर्वानाहि अनुभविता येण्याजोगी आहे. ती अनुभविण्याच्या हेतूने तर आपण आश्रमात एकत्र जमलो आहो. सारीं व्रते, सारीं कामे, तिचा अनुभव प्राप्त करणायासाठी आहेत. दुसरें तिसरेंच काही करीत असता कधी काळीं ती आपल्या हातीं लागून जाईल. तिच्याच मागे लागून ती मिळणारी नाही.

* * *

१३. स्वदेशी

या प्रवचनांमध्ये 'स्वदेशी'वर लिहिण्याचें गाळूनच टाकतो. राजकीय बाबींना ढका न लावण्याचा संकल्प आहे. त्याला थोडा तरी बाध येण्याचा संभव वाटतो. स्वदेशीविषयी निव्वळ धार्मिक दृष्टीने लिहावयाचें म्हटलें तरी असें थोडें तरी लिहावें लागणार की ज्याचा अप्रत्यक्ष रीतीने तरी राजकारणाशी संबंध पोचेल.

* * *

१४. स्वदेशी- व्रत

(तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर गांधीजींनी स्वदेशी-व्रतावर लिहून दिलेला हा लेख.)

स्वदेशी-व्रत हें या युगातील महाव्रत होय. जी गोष्ट आत्म्याचा धर्म आहे, परंतु अज्ञानामुळे किंवा अन्य कारणांनी आत्म्याला जिची जाणीव उरलेली नाही, तिच्या पालनासाठी व्रत घेण्याची जरूर पडते. जो जन्मतःच निर्मासाहारी आहे, त्याला मांसाहार न करण्याचें व्रत घेण्याचा प्रश्नच येत नाही. मांसाबद्दल त्याला लालसा तर वाटत नाहीच, उलट मांस दृष्टीस पडताच त्याला ओकारी येणार.

स्वदेशी हा आत्म्याचा धर्म आहे, पण त्याचा विसर पडला आहे. म्हणून त्याच्यासंबंधी व्रत घेण्याची आवश्यकता उत्पन्न होते. आत्म्याच्या दृष्टीने स्वदेशीचा अंतिम अर्थ सर्व तऱ्हेच्या बाह्य संबंधांपासून संपूर्ण मुक्ति हाच होय. देहसुद्धा आत्म्याला परदेशी आहे. कारण की इतर आत्म्यांशी ऐक्य साधण्याच्या आड देह येतो. देह हा आत्म्याच्या मार्गामध्ये विघ्नरूप आहे. स्वदेशीधर्म जाणणारा व पाळणारा इसम जीवमात्राबरोबर ऐक्य साधण्यासाठी देहाचाहि त्याग करील.

हा अर्थ खरा असेल तर आपल्या जवळपास असलेल्या लोकांच्या सेवेमध्ये मग्न होऊन राहणें यातच स्वदेशीधर्म आहे हें कळण्यास आपल्याला अडचण पडणार नाही. अशी सेवा केल्याने दूरचे राहून जातात, किंवा त्यांना नुकसान पोचतें, असा भास होण्याचा संभव आहे, पण तो केवळ भासच. स्वदेशीची सुद्धा सेवा केल्याने परदेशीचीसुद्धा शुद्ध सेवा घडतेंच. जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं.

याच्या उलट दूरची सेवा करण्याचा मोह धरल्यास ती तर घडत नाहीच, आणि जवळच्यांची सेवाहि राहून जाते. अशा तऱ्हेने बावाचें हेंहि जातें आणि तेंहि जातें. माझ्या आधारावर असणाऱ्या कुटुंबियांना अथवा गांवाल्यांना मी टाकलें की त्यांची माझ्यावर जी भिस्त होती ती फसली, दुसऱ्याची सेवा करायला मी सरसावलो तर त्यांची सेवा करण्याची ज्यांच्यावर जबाबदारी आहे त्यांना त्यांचा विसर पडतो. दूरच्या लोकांचे माझ्याकडून खोटे लाड होण्याचाहि संभव; तसें झालें की तेथील वातावरण बिघडविण्यास मी कारण होणार, आणि स्वतःचा चुथडा तर अगोदरच होऊन चुकलेला आहे. अशा तऱ्हेने सर्व दृष्टींनी मी नुकसानालाच कारणीभूत होणार. अशाच तऱ्हेचे असंख्य हिशेब कल्पिता येतील व स्वदेशीधर्माची युक्तता सिद्ध करता येईल. त्यावरूनच 'स्वधर्म निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' हें वचन निघालें आहे. त्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे करण्यास बिलकुल हरकत नाही :- 'स्वदेशीचें पालन करतांना मृत्यु आला तरी तो बरा, पण परदेशी भयानकच आहे.' स्वधर्म म्हणजे स्वदेशी.

घोटाळा होतो तो स्वदेशीचा अर्थ न समजल्यामुळेच. कुटुंबियांविषयी मोह ठेवून मी त्यांचे लाड करावें, त्यांच्यासाठी धन चोरावें, इतर खोटें-नाटें करावें, हें स्वदेशी नव्हे. मी फक्त त्यांच्याबाबतीतला आपला धर्म पाळावयाचा आहे. तो धर्म शोधीत व पाळीत असता मला सर्वव्यापी धर्म सांपडून जातो. स्वधर्माच्या पालनाने परधर्मियांना किंवा परधर्माला हानि पोंचतच नाही, पोंचता कामाच नये. इतरांची हानि होत असेल तर आपण कल्पिलेला धर्म स्वधर्म नव्हे, तो स्वाभिमान आहे, अर्थात् त्याज्य आहे.

स्वदेशीचें पालन करतांना कुटुंबाची होळीहि करावी लागेल. पण तसें करावें लागलें तरी त्यामध्येहि कुटुंबाची सेवाच असली पाहिजे. ज्याप्रमाणे स्वतःच्या स्वार्थावर पाणी सोडल्याने आपण स्वतःचें संरक्षण करीत असतो, त्याचप्रमाणे कुटुंबावर पाणी सोडल्याने कुटुंबाचें रक्षणच करू असेंहि होण्याचा संभाव आहे. समजा की माझ्या गांवात पतकीची सांथ पसरली आहे. या सांथीच्या तडाक्यात सांपडलेल्या लोकांच्या शुश्रूषेला मी स्वतः लागलो व पत्नी, मुलगे, मुली यांनाहि लावलें; आणि समजा की आम्ही सर्वजण त्या सांथीत सांपडून मृत्युवश झालो. यात मी कुटुंबाचा संहार केला नसून त्याची सेवाच बजावली आहे. स्वदेशीमध्ये स्वार्थ नाही किंवा असलाच तर तो शुद्ध स्वार्थ आहे. शुद्ध स्वार्थ म्हणजे परमार्थ; शुद्ध स्वदेशी म्हणजे परमार्थाची पराकाष्ठा.

मी या विचारपद्धतीचा आश्रय घेऊन चाललो असता खादीमध्ये मला सामाजिक शुद्ध स्वदेशीधर्म दिसून आला. सर्वाना कळेल असा, ज्याचें पालन या युगात, या देशात, सर्वानाच अत्यंत आवश्यक आहे,

असा कोणता स्वदेशीधर्म असू शकेल? ज्याच्या अल्प आचरणानेहि हिंदुस्थानाच्या कोट्यवधि लोकांचें, रक्षण होऊ शकेल असा स्वदेशी धर्म कोणता? या प्रश्नाचें उत्तर शोधत असता खादी व चरखा हातीं लागला.

या धर्माच्या पालनाने परदेशी गिरणीवाल्यांचें नुकसान होतें असें कोणी समजू नये. चोराला त्याने चोरलेलें सामान परत द्यावें लागलें किंवा त्याच्या चोरीमध्ये अडथळा आणला तर त्यात त्याचें नुकसान नाही, हितच आहे. शेजारचा इसम दारू पिण्याचा किंवा अफू खाण्याचा बंद झाला तर त्यामध्ये गुत्तेदाराचें किंवा अफूच्या दुकानदाराचें नुकसान नाही, हितच आहे. अयोग्य मार्गांनी जे कोणी अर्थ संपादित असतील त्यांच्या त्या अनर्थाचा नाश झाल्यास त्यात त्यांचें व जगाचें हितच आहे.

परंतु चरख्यावर कसेंबसें सूत काढलें, खादी वापरली व इतरांनाहि वापरायला लावली, की झालें स्वदेशीधर्माचें पूर्ण पालन, असें मानून जे बसून राहतात ते महामोहामध्ये बुडालेले आहेत असें समजावें. खादी ही सामाजिक स्वदेशीची पहिली पायरी आहे, ती स्वदेशी-धर्माची परिसीमा नव्हे. असेहि खादीधारी पाहिले आहेत की जे बाकीच्या सर्व जिनसा परदेशी आणून भरीत असतात त्यांचेकडून स्वदेशीचें पालन घडत नाही. ते चालू प्रवाहात वहावत चालले आहेत इतकेंच. स्वदेशी-व्रताचें पालन करणारा इसम नित्य आपल्या सभोवार नजर फिरवीत राहिल, आणि जेथे जेथे शेजाऱ्यांची सेवा करण्याची संधि दिसेल, म्हणजे स्वतःला आवश्यक असलेला माल त्यांच्या हातून तयार झालेला मिळण्यासारखा असेल, तेथे इतर टाकून तो तसलाच माल घेईल, मग स्वदेशी वस्तु प्रथम महाग व गुणाने उतरती असली तरी चिंता नाही. त्यांच्यात सुधारणा करण्याचा किंवा करवून घेण्याचा प्रयत्न व्रतधाऱ्याने करावा. त्रासून 'स्वदेशी खराब' म्हणून परदेशी वापरू लागू नये.

पण ज्याला स्वदेशीधर्म कळतो तो स्वतःच्या विहिरीत बुडूनहि मरणार नाही. जी वस्तु स्वदेशीं बनत नाही, किंवा महाकष्टानेच बनविता येते, ती कोणी परदेशाच्या द्वेषाखातर स्वतःच्या देशात बनविण्याच्या मागे लागला तर तो स्वदेशी-धर्म नव्हे, स्वदेशी-धर्माचें आंचरण करणारा परदेशीचा द्वेष कधी करणारच नाही. म्हणजेच पूर्ण स्वदेशीमध्ये कोणाचा द्वेष नसतो. हा संकुचित धर्म नव्हे. हा प्रेमातून, अहिंसेतून उत्पन्न झालेला सुंदर धर्म आहे. **(नवजीवन)**

* * *

१५. व्रतांची आवश्यकता

१४-१०-१९३०

मंगल प्रभात

व्रतांच्या महत्त्वाविषयी या लेखमालेमध्ये मी मधून मधून थोडेंबहुत लिहिलें असेल. पण जीवनाच्या बांधणीला व्रतांची किती आवश्यकता आहे याचा स्वतंत्र विचार करणें योग्य दिसतें. व्रतांविषयी लिहून झालें आहे, तरी आता त्या व्रतांच्या आवश्यकतेसंबंधी विचार करूं.

असा एक पक्ष आहे, आणि तो प्रबळहि आहे, की जो म्हणतो : “अमुक नियमांचें पालन करणें उचित आहे हें म्हणणें ठीक, पण त्याबद्दल व्रत घेण्याची आवश्यकता नाही; एवढेंच नव्हे तर त्यामध्ये मनाची दुर्बलताच दिसून येते, व तसें करणें हानिकारकहि होण्याचा संभव आहे. शिवाय एकदा व्रत धेतल्यानंतर तो नियम जाचक होण्याचाहि संभव असतो; किंवा तो पापरूपहि वाटू लागेल; व असें असतांही त्याला चिकटून राहणें हें तर असह्य होय.” ह्या पक्षाचे लोक म्हणतात : “उदाहरणार्थ, दारू न पिणें ठीक आहे, म्हणून प्याली नाही म्हणजे झालें. पण प्रसंगीं प्यालीच तर त्यात झालें काय? औषधासाठी तर प्यावीच लागणार. अर्थात् ती न पिण्याचें व्रत हें गळ्यात लोढणें बांधून घेण्याप्रमाणे होय. आणि जी दारूची गोष्ट तीच इतर बाबींची. असत्यसुद्धा बऱ्यासाठी बोलायला हरकत कोणती?”

मला या युक्तिवादात काही तथ्य दिसत नाही. व्रत म्हणजे अढळ निश्चय. अडचणी ओलांडून जाण्यासाठी तर व्रतांची जरूर असते. अडचणी सहन करीन पण डळमळणार नाही, तोच अढळ निश्चय म्हणावयाचा. अशा निश्चयाखेरीज मनुष्य उत्तरोत्तर उन्नति साधूच शकत नाही, असा सर्व जगाचा अनुभव साक्ष देत आहे. जें पापरूप असेल त्यासंबंधीच्या निश्चयाला व्रत म्हणताच येणार नाही. तसला निश्चय राक्षसी वृत्तीचा द्योतक होय. आणि अमुक एक निश्चय, जो प्रथम आपल्याला पुण्यरूप वाटत होता तोच, अखेरीस पापरूप असल्याचें सिद्ध झाल्यास तो मोडणें हें आपलें अवश्य कर्तव्य होऊन बसतें. पण असल्या गोष्टींबद्दल कोणी व्रत घेत नसतो, घेणें रास्तहि नाही. जो सर्वमान्य धर्म समजला जात आहे, पण ज्याच्या आचरणाची आपल्याला सवय पडलेली नाही, त्याविषयीच व्रत घ्यावयाचें असतें. वरील उदाहरणात आपल्याला पापसें वाटतें तो केवळ भ्रम असेल. सत्य बोलल्याने कोणाला

हानि पोंचली तर? – असला विचार सत्यवादी करीत बसणारच नाही, सत्यापासून या जगात कोणाची हानि झालेली नाही, कधी काळीं व्हावयाची नाही, असा स्वतःच्या मनाशी विश्वास धरावा. तसेंच मद्यपानाबाबत. एक तर व्रत घेतांनाच त्यामध्ये औषधापुरती सूट ठेवलेली असेल; तशी नसेल तर त्या व्रताच्या पाठीमागे प्राणावरील संकटहि सहन करण्याचा निश्चय असणार. औषध म्हणूनहि दारू घेण्याचें नाकारल्यामुळे देह पडला म्हणून तरी काय? दारू घेऊन तरी देह जगेलच असें कोण लिहून देऊ शकेल? आणि त्या वेळेपुरता समजा देह तगला आणि दुसऱ्या क्षणींच काही दुसरें निमित्त होऊन पडला तर त्याची जबाबदारी कोणाच्या माथी? आणि त्याच्या उलट, प्राणावर बेतले असताहि दारू पिणार नाहीच असल्या उदाहरणाचा दारूच्या दुर्व्यसनात सांपडलेल्या लोकांवर जो विलक्षण परिणाम होईल, तो जगाला किती लाभदायक होईल! देह जावो अथवा राहो, धर्म हा आपल्याला पाळावयाचाच आहे; अशा तऱ्हेचा उदात्त निश्चय करणारांनाच कधी काळीं ईश्वराचा साक्षात्कार होऊ शकेल. व्रत घेणें हें दुर्बलतेचें चिह्न नव्हे तर खंबीरपणाचें द्योतक आहे, अमुक एक गोष्ट करणें उचित आहे, मग ती काही झालें तरी करावयाचीच, याचें नांव व्रत. आणि यात सामर्थ्य आहे. मग त्याला व्रत न म्हणता दुसरें कसलें नावें द्यायचें असेल तर त्याला हरकत नाही. पण 'शक्य तोंवर करीन' म्हणणारा स्वतःच दुर्बलतेचें किंवा अभिमानाचेंच प्रदर्शन करीत असतो. तो स्वतः त्याला नम्रतेचें नांव देत असो बापडा, परंतु त्यात नम्रतेचा गंधसुद्धा नाही. 'शक्य तोंपर्यंत' हें वचन शुभ निश्चयामध्ये विषवत् आहे असें मी तरी माझ्या स्वतःच्या जीवनामध्ये व इतरहि अनेक जणांच्या जीवनामध्ये पाहिलें आहे. 'शक्य तोंपर्यंत' करणें म्हणजे पहिल्या अडचणीसरशी माघार घेणें. 'शक्य तोंवर सत्य पाळीन' या वाक्याला अर्थच नाही. व्यापारात कोणी 'शक्य तर अमुक तारखेला अमुक रकम देईन' असली चिट्ठी केव्हाहि चेक किंवा हुंडी म्हणून स्वीकारणार नाही. त्याचप्रमाणे शक्य तोंवर सत्य पाळणाराची हुंडी ईश्वराच्या पेढीवर वटविली जाणार नाही.

ईश्वर स्वतः निश्चयाचा, व्रताचा प्रत्यक्ष पुतळा आहे. तो आपल्या कायद्यापासून अणुमात्रहि ढळेल तर तो ईश्वर राहणार नाही. सूर्य महाव्रतधारी आहे म्हणून तर जगामध्ये काळ म्हणून वस्तु उत्पन्न झाली आहे व शुद्ध पंचांगें रचता येत आहेत. त्याने अशी पत मिळविली आहे की तो नित्य उगवत आला आहे व तसाच नित्य नेमाने उगवत जाईल. आणि म्हणून तर आपण आपले व्यवहार सुरळीतपणें चालवू

शकतो. व्यापाराची सर्व मदार एकवचनीपणावर आहे. व्यापारी आपापसातील करारांनी स्वतःला बांधून घेणार नाहीत तर व्यापार चालणारच नाही. अशा तऱ्हेने व्रतांचा अंमल सर्वत्र असलेला दिसून येतो. तर मग जेथे आपलें जीवनच बांधून काढण्याचा प्रश्न येतो, ईशवरदर्शन करण्याचा प्रश्न येतो, तेथे व्रतांखेरीज चालावें कसे ? म्हणून व्रतांच्या आवश्यकतेसंबंधी आपल्या मनात कधी शंकाच न उद्भवो.

* * *

१६. परिशिष्ट

[मंगल-प्रभातच्या अभ्यासकांना उपयोगी होईल अशा समजुतीने आश्रमाच्या नियमावलीपैकी पुढील भाग खाली देत आहो.]

१ सत्य

सामान्य व्यवहारात असत्य बोलू नये किंवा आचरू नये एवढाच सत्याचा अर्थ नव्हे. तर सत्य म्हणजेच परमेश्वर होय व त्याखेरीज दुसरें काहीहि नाही. या सत्याच्या शोधार्थ व पूजेच्या निमित्ताने इतर सर्व नियमांची आवश्यकता असते. आणि त्यामधूनच त्यांची उत्पत्ति आहे. या सत्याचा उपासक स्वतः कल्पिलेल्या देशहितासाठीहि असत्य उच्चारणार नाही किंवा आचरणार नाही. सत्याखातर प्रह्लादाप्रमाणे मातापितरें किंवा इतर वडील मंडळी यांच्या आज्ञेचा विनयपूर्वक भंग करणेंहि तो आपला धर्म समजेल.

२ अहिंसा

प्राण्यांचा वध न करणें एवढेंच या व्रताच्या पालनाला पुरेसें नाही. अहिंसा म्हणजे सूक्ष्म जंतूपासून तों थेट मनुष्यापर्यंतच्या सर्व जीवांबद्दल समभाव. या व्रताचा पालनकर्ता घोर अन्याय करणारावरसुद्धा क्रोध करणार नाही, तर त्याच्याविषयी प्रेमभाव बाळगील, त्याचें हित चिंतील व करील. परंतु प्रेम करीत असला तरी अन्यायी इसमाच्या अन्यायाला वश होणार नाही, तर अन्यायाचा विरोध करील व तसें करीत असता प्रतिपक्षी जे जे कष्ट देईल ते ते धैर्यपूर्वक व अन्यायी इसमाचा मनानेहि द्वेष न करता सहन करील.

३ ब्रह्मचर्य

ब्रह्मचर्याच्या पालनाखेरीज वरील व्रतांचें पालन अशक्य आहे. ब्रह्मचारी कोणाहि स्त्रीवर किंवा पुरुषावर कुदृष्टि टाकणार नाही एवढ्याने भागत नाही; तर त्याने मनानेहि विषयाचें चिंतन किंवा सेवन करता कामा नये. आणि विवाहित असेल तर स्वतःच्या स्त्रीबरोबर किंवा पतीबरोबर, विषयभोग करणार नाही; परंतु तिला किंवा त्याला, मित्र गणून तिच्याशी, किंवा त्याच्याशी, निर्मळ संबंध ठेवील. स्वतःच्या

पत्नीचा किंवा इतर स्त्रीचा अथवा स्वतःच्या पतीचा किंवा इतर पुरुषाचा, विकारमय स्पर्श, किंवा त्यांच्याशी विकारमय भाषण, किंवा इतर कसलाहि विकारमय शारीरिक व्यापार म्हणजेहि स्थूल ब्रह्मचर्याचा भंग होय. पुरुषां-पुरुषांमधील किंवा स्त्रियां-स्त्रियांमधील, किंवा दोघांसंबंधींच्या कसल्याहि वस्तूला अनुलक्षून केलेली विकारमय हालचाल म्हणजेहि स्थूल ब्रह्मचर्याचा भंगच होय.

४ अस्वाद

मनुष्याने जोपर्यंत जिभेंचे रस जिंकले नाहीत तोपर्यंत त्याला ब्रह्मचर्याचें पालन फार अवघड आहे असा अनुभव आल्यावरूनच अस्वाद हें निराळें व्रत लेखण्यात येत आहे. भोजन केवळ शरीर धारणेसाठीच असावें, मजेखातर कदापि नाही. यासाठी तें औषध म्हणून संयमपूर्वक घेत जाणें आवश्यक आहे. या व्रताचें पालन करणारा विकार उत्पन्न करणाऱ्या मसाल्यांचा व त्यांच्यासारख्या इतर पदार्थांचा त्याग करील. मांसाहार, मद्यपान, तंबाखू, भांग इत्यादिहि आश्रमाला निषिद्ध आहेत. या व्रतामध्ये स्वादासाठी सण करण्याचा किंवा जेवण्या-खाण्याचा कोणास आग्रह करण्याचा निषेध आहे.

५ अस्तेय

दुसऱ्याची वस्तु त्याच्या परवानगीखेरीज न घेणें एवढेंच या व्रताच्या पालनाला पुरेसें नाही. जी वस्तु ज्या उपयोगासाठी आपल्याला मिळाली असेल त्याहून इतर कामाला ती लावणें, किंवा जेवढ्या मुदतीपुरती मिळाली असेल तीहून अधिक मुदतीपर्यंत तिचा भोगवटा घेणें हीसुद्धा चोरीच. या व्रताच्या मुळाशी असा एक सूक्ष्म सिद्धांत राहिलेला आहे, की परमात्मा प्राण्यांना त्या त्या वेळीं लागणाऱ्या आवश्यक तेवढ्या वस्तु त्या त्या वेळीं उत्पन्न करून देत असतो. त्याहून अधिक मुळीच उत्पन्न करीत नाही. अर्थात् स्वतःच्या कमीत कमी आवश्यकतेपलीकडे मनुष्याने एवढेंसं काही जरी घेतलें तरी त्याने ती चोरीच केली.

६ अपरिग्रह

अपरिग्रह अस्तेयामध्येच येऊन जातें. अनावश्यक वस्तु घेणें ज्याप्रमाणे अयोग्य, त्याप्रमाणेच ती जवळ बाळगणेंहि अयोग्यच. म्हणून ज्याची आवश्यकता नाही असें अन्न किंवा सामानसुमान संग्रहीं

ठेवणें हा या व्रताचा भंग होय. ज्याचें खुर्चीशिवाय चालत असेल त्याने खुर्ची ठेवू नये. अपरिग्रही इसमाने आपलें जीवन नित्य साधें करीत जावें.

७ अंगमेहनत

अस्तेय व अपरिग्रह यांच्या पालनासाठी अंगमेहनतीचा नियम आवश्यक आहे. शिवाय कोणीहि मनुष्य असो, तो आपली शरीरयात्रा शारीरिक श्रमाने चालवील तरच तो समाजाचा व स्वतःचा द्रोह करण्याच्या दोषापासून मुक्त राहू शकेल. ज्याचे हातपाय चालू शकतात, व ज्याला हा सिद्धांत पटला आहे, अशा प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने आपलें सर्व नित्याचें काम, जेवढें स्वतःला झेपण्यासारखें असेल तेवढें, स्वतःच उरकून घेतलें पाहिजे, आणि इतरांची सेवा विनाकारण घेता कामा नये. पण बालकांची, इतर दुबळ्यापांगळ्यांची, आणि वृद्ध स्त्रीपुरुषांची सेवा करण्याचा जेव्हा जेव्हा प्रसंग येईल तेव्हा तेव्हा ती करणें हा, ज्याला आपली सामाजिक जबाबदारी कळत आहे अशा प्रत्येक व्यक्तीचा धर्म आहे.

या आदर्शाचा अवलंब करून आश्रमामध्ये मजूर अगदी जरूर तेथेच ठेवले जातात, आणि त्यांच्याशी धनी चाकर असा संबंध ठेवण्यात येत नाही.

८ स्वदेशी

मनुष्य सर्व शक्तिमान प्राणी नाही. म्हणूनच तो स्वतःच्या शेजाऱ्या पाजाऱ्यांची सेवा करण्यानेच जगाची सेवा करतो. या भावनेचें नांव स्वदेशी होय. स्वतःच्या नजीकच्या लोकांची सेवा टाकून दूरच्या लोकांची सेवा करण्यास किंवा घेण्यास जो धावतो तो स्वदेशीचा भंग करतो. ही भावना पोषली गेल्यास जगात सुव्यवस्था नांदू शकेल. तिच्या भंगामुळे अव्यवस्था माजणार. या नियमान्वयें आपण होता होईल तो आपल्या शेजाऱ्याच्या दुकानाशी व्यवहार ठेवावा. देशात जी वस्तु होत असेल, किंवा सहजीं बनविता येण्यासारखी असेल, ती वस्तु आपण परदेशाहून आणवू नये. स्वदेशीमध्ये स्वार्थाला स्थान नाही. स्वतःची कुटुंबाच्या; कुटुंबाची शहराच्या; शहराची देशाच्या; देशाची जगताच्या कल्याणार्थ होळी करणें उचित आहे.

९ अभय

सत्य, अहिंसा इत्यादि व्रतांचें पालन निर्भयतेखेरीज अशक्य आहे. आणि सध्या तर सर्वत्र भीतीचें वातावरण पसरलेलें आहे. अशा स्थितीत निर्भयतेचे चिंतून व तिचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक असल्यामुळे त्याला व्रतांमध्ये स्थान देण्यात आलें आहे. ज्याला सत्यपरायण राहण्याची इच्छा आहे त्याने जातगोताचें भय धरता कामा नये, सरकारचें भय धरू नये, चोराचें धरू नये, गरिबीचें धरू नये, मृत्यूचें धरू नये.

१० अस्पृश्यता-निवारण

हिंदू धर्मांमध्ये अस्पृश्यतेची रूढि दृढमूल झाली आहे. यात धर्म नसून अधर्मच आहे, अशी आमची समजूत असल्यामुळे अस्पृश्यता-निवारणाला नियमांमध्ये स्थान देण्यात आलें आहे. अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या इसमांना इतर जातींच्या इसमां-बरोबरीनेच आश्रमामध्ये वागविण्यात येतें.

आश्रम जातिभेद मानीत नाही. जातीभेदामुळे हिंदुधर्माचें नुकसान झालें आहे अशी आमची समजूत आहे. त्यात गर्भित असलेली उच्चनीचतेची व स्पर्शास्पर्शाची भावना अहिंसा-धर्माला विघातक आहे. आश्रमाला वर्णाश्रमधर्म मान्य आहे. त्यातील वर्णव्यवस्था केवळ धंद्यांना लागू आहे असें दिसतें. म्हणून वर्णव्यवस्थेचें पालन करणाऱ्या इसमाने वडिलोपार्जित धंद्यांवर आपली उपजीविका चालवावी, आणि बाकीचा वेळ शुद्ध ज्ञान प्राप्त करण्यात किंवा वाढविण्याच खर्च करावा. स्मृतिग्रंथांनी घालून दिलेली आश्रमव्यवस्था जगाला हितकारक होणारी आहे. परंतु वर्णाश्रम धर्म मान्य असल् तरीहि आश्रमाचें जीवन हें गीतेला मान्य असलेला व्यापक व भावनाप्रधान असा संन्यासाचा आदर्श पुढे ठेवून योजिलें असल्यामुळे आश्रमात वर्णभेदाला जागा नाही.

११ सहिष्णुता

आश्रमाची अशी समजूत आहे की जगात प्रचलित असलेले प्रख्यात धर्म सत्य व्यक्त करणारे आहेत. परंतु ते सर्व अपूर्ण अशा मनुष्यामार्फत व्यक्त झालेले असल्यामुळे सर्वांमध्ये अपूर्णतेचें अथवा असत्याचें मिश्रण झालेले आहे. म्हणून आपल्याला स्वतःच्या धर्माबद्दल जेवढा आदर वाटतो तितकाच आदर आपण इतरांच्या धर्माबद्दलहि बाळगणें उचित आहे. जेथे अशा तऱ्हेची सहिष्णुता आहे तेथे एकाने

दुसऱ्याच्या धर्माचा विरोध करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही; परधर्मियांना आपल्या धर्मांमध्ये ओढून आणण्याचा प्रयत्नही शक्य नाही. पण त्या त्या धर्मांमध्ये असणारे दोष दूर व्हावे अशीच प्रार्थना व अशीच भावना नित्य मनात दृढ करणे योग्य होय.

* * *

